

Oral History Kosovo

INTERVJU SA SALJI CACAJ

Priština | Datum: 26. septembar, 2016

Trajanje: 133. minuta

Prisutni:

1. Salji Cacaj (Intervjuisani)
2. Eremire Krasnići (Vodi intervju)
3. Noar Sahiti (Kamera)

Simboli komentara u transkriptu *transkripti neverbalne komunikacije:

() – emocionalna komunikacija

{ } – intervjuisani objašnjava gestovima

Ostali simboli u transkriptu:

[] – dodatak tekstu da bi se bolje razumeo

Fusnote su redaktorski dodaci koje daju više informacija o mestima, imenima ili o izrazima.

Prvi deo

Salji Cacaj: Ja [sam] Salji Cacaj iz Dečana, rođen sam 1. septembra 1951. godine, u Dečanskoj porodici Cacaj.

Eremire Krasnići: Gospodine Cacaj, da li možete da nam kažete nešto o vašim ranim sećanjima iz mladosti, svojoj porodici i *rreth*¹ u kom ste odrasli?

Salji Cacaj: Da, od kada se sećam mi smo živeli u porodičnoj zajednici, u oko preko četrdeset članova porodice. Živeli smo u starom delu Dečana, u selu u Dečanima. Infrastruktura naše kuće je bila... kuća na zapadnoj strani glavne ulice na putu do sela, kuća sa desne strane, trospratna kula², a zatim je bila još dvospratna kula, a unutra je bio jedan bunar koji je i dan danas tu. Bio je dubine oko trideset metara, jedan deo je bio za stoku koji smo zvali *posllomi*³. Imali smo koš, dva koša. Tu je bio crni dud, kao i trešnja, vrt i sve ostalo što me podseća na njega, drvo dunje i sve ostalo što me podseća na moje rano detinjstvo.

Eremire Krasnići: Kakav je bio život u [porodičnoj] zajednici?

Salji Cacaj: Da budem iskren, ja cenim život tog vremena. Shvatam da je to vrlo sofisticirana organizacija, bila je porodica hijerarhija koje se sećam, glava porodice je kao predsednik današnje organizacije, ili neko ko je veoma poštovan. To je bila jedinstvena harmonija. Ja nisam primetio nikakve rasprave između muškaraca i žena. Svi su imali svoje zadatke [uloge]. Ja sam to shvatio kasnije, jer nisam razumeo u to vreme, ali sam shvatio kasnije samo hijerarhiju i vrlo dobru organizaciju, da ne kažem veoma preciznu za to vreme, i mogu da kažem, prilično savršenu.

Muškarci, ili ljudi iz kuće su imali podeljene zadatke, neko je čuvao ovce, neko je čuvao krave, a neko drugi je bio u mlinu, jer smo imali i mlin u blizini centra Dečana. To je bilo oko stotinu i pedeset metara

¹ *Rreth* (krug, okruženje) je društveni krug, koji obuhvata ne samo porodicu nego i ljude sa kojima je pojedinac u kontaktu. Mišljenje *rreth* je od ključnog značaja za definisanje nečiju reputaciju.

² Tradicionalna, utvrđena albanska kuća, toranj.

³ *Posllom*, štala

daleko od naše kuće. Mlin je još uvek pod zaštitom kulturnog nasleđa. Mlin je bio veoma star, da, kasnije ispred stare opštinske skupštine Dečana, i tu je mlin imao tri kamena, tako smo ga zvali, a ja znam ljude koji su došli da melju [pšenicu] iz oblasti reke Drim, *Ura e Shejte* [Sveti Most], stranci, ljudi, i sva okolna sela, ne samo iz opštine Dečana, nego i iz Đakovice, i iz Peći i okoline Peći. Jer je mlin bio u centru, kada bi ljudi išli u brda, oni bi doneli svoje žito za mlevenje na putu za nazad, i [uzeli bi ga] dva ili tri dana kasnije, mlin je bio otvoren dvadeset i četiri sata, tako da su ljudi bili u mogućnosti da preuzmu u bilo koje vreme, tu je bilo, tako da nisu morali da ga nose [u brda], a zatim ga nositi kući.

Mlin je... dve-tri osobe su tamo radile, u slučaju da jedan od njih bio bolestan, drugi bi ga zamenio. Pošto pričamo o mlinu, a *baba*⁴ [tata] Zimer je radio u mlinu, a zatim otac Jusuf, koji je bio glava porodice. U međuvremenu, u kratkom vremenu, pošto obično nije bio fizičko teški rad i drugi su tamo radili, kao, kao što je *baca*⁵ [čika] Dem i moj otac Aslan ili Azllan, kako su ga ljudi zvali. Čika Hamez je tamo radio, kao i čika Bek i većina nas mladih smo tamo provodili vreme jer je tu bila i jedna lampa na mestu gde je mlinar radio ili onaj koji je mleo.

Tu je bio i jedan kamin, krevet koji je bio na višem položaju od današnjeg sedišta, krevet nije bio baš za dve osobe, bio je manji, za jednu osobu, malo širi od onih za jednu osobu. On je imao karakteristiku jer je napravljen od dasaka, mlin je napravljen od kamena, dok je podela napravljena od dasaka. Postojao je prozor u unutrašnjem koji služi da se vidi da li neko ulazi u mlin kada je bilo hladno, to je njegova funkcija u mlinu.

Druga karakteristika je da posle spavaće sobe, u prostoriji u kojoj je mlinar provodio najviše vremena, bila su vrata koja se nisu mogla primetiti, daska koja je bila imitacija od dasaka koje su se koristile unutar mlina, taj deo je bio od prilike dva do tri metara, a oni su ga koristili da bi sakrili važne stvari kao što je hrana, ili neko lice koje je imao neke neprijatne odnose sa vlašću, uvek su postojale stvari koje su se tada skrivale.

Eremire Krasnići: Možeš li nam reći nešto o tvojoj bližoj porodici?

Salji Cacaj: Da. Moj deda je imao četiri brata. Jedan od njih nije imao dece, Tahir. Dok drugi, Haljilj je imao decu, Imer je imao decu, a moj otac je bio sam, imao je jednu sestru koja je veoma rano umrla, od tuberkuloze. Posle je moj otac imao dvoje djece, blizanace... ali nisu preživeli, posle nisu ni druga njegova deca preživela, a kasnije smo mi, dva brata i šest sestara.

Eremire Krasnići: Gde ste išli u školu?

Salji Cacaj: Završio sam osnovnu školu u Dečanima. Srednju školu, završio sam osnovnu školu u Dečanima koja se nalazila tri-četiri stotine metara od starog dela Dečane. Riza Aljaj je bio moj prvi učitelj, koji me je učio u drugoj godini osnovne škole. On je bio čovek sa izuzetnim izgledom. Izgledao je kao holivudski glumac, visok, sa izgledom slobodno mogu da kažem za to vreme... kasnije smo

⁴ Vidi *bac* dole.

⁵ *Bac*, bukvalno čika, je dragi i poštovani naziv za starije osobe.

gledali holivudske filmove, Rok Anson [Hudson] i mnoge druge glumce kao što su Hemfri Bogardi [Humphrey Bogart] i sličnih, ali je naš učitelj, kasnije sam primetio, da se ne razlikuje od njih po izgledu, ni lepoti, niti eleganciji.

On je bio savršen čovek, strog, zreo, veoma mudar, veoma autoritativan, veoma harizmatičan, i na neki način bio sam inspirisan od njega što se tiče pedantnosti, možda nisam bio toliko pedantan koliko i on, ali sam to dobio od njega. Kasnije, on je bio direktor *Normalne*⁶ [škole] u Dečanima, kasnije je postao direktor u Prizrenu, a kasnije sam saznao da je duže vreme bio direktor Kosovske televizije.

Eremire Krasnići: Čega se sećate iz osnovne škole, mislim, nešto više?

Salji Cacaj: Sećam se mnogih stvari. Sećam se našeg učitelja koji je bio veoma posvećen jer su se ta vremena razlikovali od današnjih, jer smo znanje, pisanje, saznanja iz sveta i druge stvari uglavnom učili od naših učitelja i profesora. Dok u današnje vreme se može najpre naučiti sa interneta, iz svakodnevnog života. Sećam se našeg učitelja Rize Aljaj sa velikim poštovanjem, prvo je bio veoma blizak, veoma druželjubiv, veoma srdačan, kako da kažem, vrlo osećajan, ali je u isto vreme bio veoma strog. Kada bi jednom rekao da je nešto tako, tu više nije bilo rasprave.

Tada, u vreme našeg detinjstva, igrali smo fudbal sa ekipama, mi bismo se podelili i igrali, kada je sneg pao, grudvali bi se. Napravili bi sneška belića više puta. Onda bi održali fudbalski turnir koji se igrao među razredima, koji će razred pobediti. Ja se sećam toga, jer sam uvek bio aktivan oko igara, fudbala kao i trčanja.

Zatim, moj učitelj drugog razreda je bio Ćemajlj Dobroši, u trećem razredu, krajem drugog razreda profesor Riza je imao nesreću, bio je ranjen. Od tada, sećam ne znam ko, ali se sećam da su ga ranili ovde {pokazuje rukom na povređeno mesto}. Ne znam, oni su imali indirektan sukob i mi smo plakali jer smo mislili da je naš učitelj ubijen, a sećam se jer sam tada duže vreme gledao albanske filmove na albanskoj televiziji [RTSh], bio je film gde ubijaju učitelja, i to me je uvek podsećalo na... naš učitelj je davno ranjen. Ali, na sreću preživeo je. To je bila samo mala povreda, pretpostavljam da je bio posredni sukob, neki konflikt, ne mogu se setiti detalja o tome.

Krasnići: Čega se sećate što se tiče života u to vreme, jer ste vi i tako generacija posle Drugog svetskog rata. Čega se sećate što se tiče tog socijalnog aspekta, kako je došlo do promena, mislim socijalizam?

Salji Cacaj: Mi tada nismo...

Eremire Krasnići: Da li ste vi znali o tome?

Salji Cacaj: Mi smo bili u Dečanima, znali smo da je tada bilo... kao deca smo se plašili policije, naravno plašili smo se od strane vlasti, od vojske, od... *Pleq⁷t* [starci] su nam govorili o ratovima koji su

⁶ *Shkolla Normale*, je redovna škola, za obuku nastavnika.

⁷ *Pleq*, starci, starije osobe, tradicionalno posrednici u pomirenjima krvnih osveta.

se desili u različitim vremenskim periodima. Moj otac, ja volim da ga zovem *im at*⁸ [moj otac], jer je to na albanskom. On je bio jedan od onih koji su bili učesnici Drugog svetskog rata, učestvovao je. On je bio ranjen. Zapravo, rekli su mi da su naši rođaci bili primorani da učestvuju u ratovima, jer su ljudi bili prisiljeni da to urade od strane vlasti tog vremena.

Njihove orijentacije nisu bile komunističke na bilo koji način i... ali su oni bili uključeni u neke druge patriotske stvari, svog nivoa, sa tim kapacitetima koji su oni imali. Oni su imali veoma širok krug prijatelja. Bila je veoma velikodušna porodica, *bogatstvo* [na srpskom], jer se ja ne sećam moje kuće, jer smo tamo kasno otišli, jer je bila jedna kućna hijerarhija koja je u muškoj *ode*⁹ ili u muškoj skupštini, jer bi to trebalo da se naziva skupština a ne muška *ode*, jer *ode* i *sobe* [na sprskom] su na turskom. Znam da smo mi imali tu hijerarhiju, imali smo skupštinu ili mušku *ode*, kako to zovu sada, u trospratnoj kuli. Tu je bio drveni deo ispred, bio je još jedan deo za mlade na trećem spratu i imala je i kamin.

S druge strane, u kući, ispod, u onom delu drugog sprata, unutar kule na drugom spratu bilo je četiri spavaćih soba. Svaka od spavaćih soba je imala svoje kupatilo, kako je u to vreme bilo, kako bi se zagrejala voda u kući i nosila se, kako bi se gore kupali. Bila je jedna karakteristika u našoj kući, postojalo je samo jedno stepenište, jer je stoka bili u prizemlju, mislim uglavnom krave i konji, a ovce su bile u drugom delu, jer im je potrebno više prostora.

Bila je ista karakteristika gotovo u svakoj kuli, ali su ih vremenom transformisali, jer sam dosta radio na kulama. Fotografisao sam ih, imam oko deset-petnaest hiljada fotografija, sigurno mnogo više. Ukupno preko pedeset hiljada slajdova mi je bilo spaljeno kući, ali o tome ćemo kasnije. I karakteristično je to da su zadnja vrata u donjem delu štale bila zaključana. Postojao je *shul* [reza], neki to zovu *shul* dok neki drugi to zovu *drom*. To se izvlači iz zida i njegove dimenzije su oko dvanaest ili trinaest centimetara, napravljena je od drva kestena, veoma je jaka i vadili smo je iz jednog dela zida da bi je staviti u drugi deo kako bi zaključali vrata, i nije bilo moguće da je bilo ko otvori sa spoljne strane.

Ali, bilo je karakteristično da su unutra bile stepenice i oni su kroz njih popeli gore, onda je drugi sprat bio povezan sa drugim delom [kule], i takođe je bio povezano sa spoljnom stranom. Na drugom spratu, bila je kuća, iz glavnog ulaza bi se ušlo u prizemlje, na desnoj strani je bila dnevna soba, kako se danas kaže, dnevni boravak. Bilo je tu nekih hoklica koje smo koristili da bi sedeli, pod nije bio postavljen. Tu je bilo i područje gde su se prali sudovi, bio je velik kamin koji je korišćen za kuvanje vode za sve i gde se kuvalo, i bio je jedan prozor dužine tri metara, sa nekim malim prozorima gde smo ostavljali *tamli* [mleko], koji sada nazivamo *qumësht* [mleko], koji se čuvao u kantama kako bi dobili kajmak i to je bio jedan od porodičnih procesa za pripremu hrane. I bio je jedan deo koji se zove *çarranik* ili mesto gde su se održavali mlečni proizvodi, tipa mlekare. To je mesto gde su se skladištili

⁸ *Im At*, moj otac. Ova reč se retko koristi u albanskom modernom jeziku, gde se uglavnom koristi reč *baba*, prilagođeno iz turske: otac.

⁹ Muške odaje tradicionalne zajednice albanaca.

sir i kiselo mleko, kao i zimmica i druge kuhinjske stvari, kako da kažem, to su bili mali špajzovi [skladišta, mlekarar] ali tu su pripremali hranu koja je uglavnom sa planine, nije bio samo jedan, nego je koštalo deset petnaest dinara. Svako [domaćinstvo] je imalo trideset do pedeset kilograma do proleća, jer su sirili sir, to je kako da kažem, da fermentiraju sir i mlečne proizvode kako bi osigurali hranu, dok ne dođe proleće, kada se ponovo počinjalo sa sakupljanjem hrane.

I tu je bilo neko stepenište koje je vodilo na drugi sprat, i ta naša kuća je i dalje spaljena, nije potpuno srušena. Imala je karakteristiku jer je tu bio samo jedan hodnik koji je bio otprilike jedno dva metara, i to ne potpunih dva metara, i taj je hodnik povezivao osvetljavajuće prozore ka ulici, i tu je bilo je šest soba, visok hodnik, baš poput onih u školama, i sobe su bile za ljude da spavaju sa svojim porodicama. Dok je u gornjem delu kule postojala jedna soba, skupština žena ili soba žena kako se to zvalo. Dimenzije te sobe su bile oko pet sa šest metara ili šest sa šest metara. Žene, devojke, deca, mlade majke, devojke koji su pripremale svoje *čejz*¹⁰ za brak, one su pripremale *kane*¹¹ [farba za kosu], gde su uvek pravile tepihe. One su pravile različite stvari, ručne izrade, koje bi uglavnom prodaale na tržištu Peći, i ponekad retko i u Đakovici, kako bi se obezbedila finansijska sredstva za njihovu blisku porodicu, pored poslova koje su obavljali u domaćinstvima.

U vođenju domaćinstva je bilo reda, sećam se, svakome se davala određena uloga, kako da kažem, novčani iznos za svoje potrebe. Onda je veoma interesantno, ja sam takođe pomenuo u nekim od mojih memoara koji su uništeni tokom rata, neki ljudi čijih prezimena se ne sećam su uzeli od nas.... Oni su došli prvo iz Prizrena, a zatim iz Đakovice, kasnije kad sam odrastao, oni su došli iz Peći. Sećam se da su jedan ili dva krojača dolazili i ostajali kod nas dve noći, više od jedne noći, dve noći ili tri, uzeli bi mere svakog člana porodice. Vrlo zanimljivo! Kasnije sam razumeo ovaj značaj. Oni su merili, i oni bi te modele pantalona tih vremena, *tirqi*¹² za starije, oni bi ih pripremali dve-tri nedelje kasnije i posle dve-tri nedelje bi ponovo došli i oni [članovi porodice] bi ih probali, da li su bila suviše mala ili suviše velika, i krojač bi ih tu odmah smanjio sa makazama. Bilo je, kako da kažem, izvanredna stvar.

Eremire Krasnići: Koliko generacija je živelo u kulama?

Salji Cacaj: Tri-četiri generacije. Četiri generacije su živela u kuli, da. Mislim, svako od nas je imao dedu koji je bio živ, u većini slučajeva. Bilo je i slučajeva kada su naše pradede bili živi. Ne sećam se svog pradede. Oni koji su bili stariji od mene, nekoliko njih... Tata Sulja, onda čika Hamez, čika Zimer, oni su bili stariji, oni su i danas, još uvek... 87, 90. godina, ali se sećaju, oni se njih sećaju. Ja se sećam samo mog dede. Nosio sam, i svi starci su nosili *opanke*¹³ koje su izrađene od kože, one su izrađene od kože i one su bile sašivene u gornjem delu, vunene čarape, kako su tadabile...

¹⁰ Odeca i šivene rukotvorine koje neveste donose sa sobom.

¹¹ Kana je boja kose koja traje duže. Žene su farbale svoju kosu kad su se udavale. U nekim mestima se takođe koristi za različite crteže/tetovaže na rukama mlade.

¹² Uske vezene bele flanel pantalone sa ukrasnim pletenicama na dnu nogavice i na džepovima, tradicionalna albanska odeća.

¹³ Slično mokasinama, napravljene od gume ili goveđe kože, uglavnom koriste seljani.

Eremire Krasnići: Da li ste i sve to pravili sami?

Salji Cacaj: Da, da, pravili su ih sami. Ne, oni su ih sami pravili. Žene su ih pravile kod kuće. One su pravile čarape, pojaseve oko struka, one su same pravile *shoke*¹⁴ [pojaseve] za *tirqe*. Košulje su takođe same pravile, ali ne i *tirqe*. *Tirqe* i prsluk za *tirqe* i *japon*, kako mi zovemo ogrtač, a tu je bilo i *herrka*. *Herrka* je neka vrsta veće jakne sa kapuljačom. Nije imala dugmadi, imala je žicu koja se vezivala na ovaj način {pokazuje rukama}. Sećam se kao da je danas bilo. I dalje ih vidim ponekad tu i tamo.

Imala je kapuljaču, a iznenađujuće kratke rukave. I sećam se kako su tada sa kratkim rukavima, da kratkih rukava, jer im je bilo potrebno da se kreću, vuneni *mitan*¹⁵ sa *zhgun* nije omogućivalo slobodne pokrete i raditi onoliko koliko je bilo potrebno u to vreme, dok ogrtač kako to nazivaju sada, ili *japonxhe* kako smo tada zvali, bila je veoma teška, sećam se kada bi ponekad otišao da je uzmem za mog oca, bio sam mali i jedva sam je nosio, to je skroz bilo napravljeno od *zhgun*¹⁶ [grube vunene tkanine]. To se stavljalo samo na ramena, ovaj deo ove {pokazuje na rame} imala je otvor za ruke, imala je kapuljaču i bila je bele boje sa crnim kanapom i one su bile sa... farbala bi se kući. Bila je tamno braon boje, mi smo tu boju zvali crni orah, znači sa orasima, oni su se farbale sa koricom oraha, i sa koricom biljem od drva jove. Ali je to bilo farbanje, sećam se da nikada ne bi izbledele. Boja bi takva ostala. Sećam se kada su ih ferbali, sećam se. Uvek sam bio zainteresovan za ove stare stvari, još uvek sam.

Imao sam mnogo etnografskih stvari kao što su *jelek*¹⁷ [prsluk] i *tirqe*, nekoliko vrsta *opanaka*, imao sam i one duge gaće, donji veš, iznenađujuće tokom leta nisu nosili *tirqe*, ali su nosili te duge gaće. Oni su imali sloj otprilike oko sedam centimetara, možda malo više, malo manje. Bilo je, kako da kažem, malo potisnuto, i bilo je ukrašeno cvećem i i sa nekim takvim u sebi, nisu bile u drugim bojama. U to vreme su ih vezali, ne nije bilo lastiša.

Na moje iznenađenje, košulje su bile veoma karakteristične, bile su bez kragni, one koje mi nazivamo ruske kragne, one su bile bez kragni, imale su samo taj deo koji izlazi ovako, bilo je otvoreno do ovde, ovde su imali kvadrat {pokazuje na grudi} možda malo veći od šest sa devet [centimetara], oko sedam sa deset, jer ja sam fotograf, i dimenzije su mi malo profesionalna deformacija. A onda su bile vezane dole i koristili su ih tokom leta. Bile su isto kao... podsećaju me na meksičke filmove, bile su duge malo iznad kolena, i oni su ih vezivali u struku sa pojasevima ili maramama. Ali, oni su imale neku korist neko vreme, i one bele, izgledali su kao meksikanci sa belom kapom.

A zimski odeća, napravljena od *zhgun* [gruba vunena tkanina] kako mi to zovemo, *tirqe* i ostale stvari koje su nosili, moj deda je sve imao. Znači, do dana kada je umro možda u '69, tada je imao oko 118. godina. Moj deda je imao belo *plis*¹⁸ [keče], belu bradu do ovde {pokazuje rukama}. On je bio pastir. On

¹⁴ *Shoke* je tradicionalni albanski pojas, napravljen od vunenog materijala ispletanog na razboju.

¹⁵ Prsluk sa dugim rukavima koji se zakopčava sa predne strane. Deo tradicionalnih albanskih kostima.

¹⁶ Dugi kostim, kao kaput sa ili bez rukava. Deo tradicionalnih albanskih kostima.

¹⁷ Normalan prsluk, deo tradicionalne albanske nošnje. Ponekad su bili ukrašeni sa različitim ukrasima.

¹⁸ Klasična bela konusna kapa, razlikuje od regiona do regiona, izrazito albanska.

je bio veoma osećajan. Dva elementa koji su me kasnije, kako da kažem, doveli su me tokom života u čitanjima knjiga, tokom snimanja, kada se raspravljalo o velikodušnosti, osim velikodušnosti, poklanjanja hrane i brige o deci, i bilo je veoma velike pažnje... Danas nije tako za nas, možda. Bili smo čak i malo pasivni, jer su se oni previše brinuli o nama.

Sećam se dve osobine mog dede, bio je pastir kako su pričali stariji. Postoji deo brda koje mi zovemo *Nerkunxhe*, dok se spuštao, nakon što bi se letnja sezona završila i počelo hladno vreme, dok su se spuštali do ravnice, nalazilo se brdo u blizini, ono prolećno, zove se *Nerkunxhe*, našli su jednu malu srnu, veoma malu srnu. I uzeli su srnu kako bi je hranili, držali su je u svojoj štali tokom cele zime i hranili je, pružili su joj izvanrednu negu, i na moje iznenađenje, kada su ponovo otišli u brda u proleće, ostavili su je tačno na isto mesto gde su je našli. To je nešto što mi je zagrejalo dušu, bez obzira ko je to uradio, ali se sada osećam dobro upravo iz razloga što je to bio moj deda, onaj koji je imao takvu čistu dušu. Oni su mnogo verovali u boga. Oni se nisu deklarirali toliko religiozno, ali su verovali u boga. S vremena na vreme bi otišli u džamiju da se mole, ne uvek, ali samo *xhuma*¹⁹, jer je džamija bila u blizini. Ali, to su oni više radili... jer sam primetio da nije bilo verskih elemenata kod kuće, nego stvari koje nije trebalo raditi, kao što je da se ne zviždi noću, sečenje noktiju noću, i mnogih drugih stvari, samo ne treba da ih radimo i to je to.

Eremire Krasnići: Kada su bila u pitanju odlučivanja u zajednici, kako je to bilo?

Salji Cacaj: Da ne zaboravim još jednu stvar u vezi sa starcem, mojim dedom. Sećam se kad smo bili mlađi i otišli bi u šumu da radimo, za potrebe domaćinstva, i on bi nam rekao: "Sačekajte malo!" Uzeo je *strajcën*²⁰, znaš šta je *strajca*? I stavio bi sekiru unutra. Rekao bi: "Ne, jer će drveće u šumi da plače, čekaju mene, čekaju mene", Mi bi se šalili o tome u to vreme, ali kasnije sam shvatio da je to duhovni osećaj, imao je svoje značenje za njega, možda za nas danas ima malo značenje.

Mislim da je odlučivanje u zajednici bilo vrlo dobro.

Eremire Krasnići: Kako je bilo?

Salji Cacaj: Uveče bi se okupili, kada smo malo odrasli, jer deci nisu dozvoljavali da ulaze u *ode*. U nekom periodu vremena nam je dozvoljeno da ostanemo tamo u maloj *çerga*²¹ ali jedino ako smo disciplinovani, jer nisu nam dozvoljavali da ostanemo dugo. Sećam se da smo ostali samo sat vremena, ne duže. Znači, mesec dana. Zatim posle mesec dana nam je dozvoljeno da ostanemo dva sata, sledećeg meseca četiri sata, pet sati. Možda su to gledali kao hijerarhiju, neku vrstu iz koraka u korak u cilju da ne bi postali nevaljali.

Znam da kada se večera služila, niko ne bi počeo da jede pre nego što bi glava porodice počela, on bi

¹⁹ Jumu'ah je saborna molitva (salāt) koji muslimani drže svakog petka, odmah nakon podneva umesto Zuhr molitve.

²⁰ Na albanskom: strajca, vreća; torba.

²¹ Tradicionalni tepih napravljen od kožje vune.

podelio hleb i znam da kad je završio deljenje hleba, rekao bi: "Prijatno svima", oni su zapravo rekli *tanve* [svima], *te gjitheve* su veoma retko koristili tada. Mi bismo počeli da jedemo i redosled obroka bi bio takav, da onaj ko poslednji završi, je onaj koji će očistiti *sofra*²² ili *sinija*²³. Vrlo zanimljivo, znaš. Posle su to radili na smene, iz nedelje u nedelju. Neko bi to radio jednu nedelju, a drugi to radio sledeće nedelje, ali onda su ostavili ovako.

Tokom vremena pre podele porodične zajednice, onaj koji je završio poslednji, onaj koji je hteo da jede sporije je bio taj koji bi očistio *sinija*. To je nešto što oni nazivaju *ferratë*²⁴, ona je napravljena od drveta sa integrisanim delom koji se koristio da bi prikupljali mrvice, sa kojim su zatim hranili piliće napolju, jer je mrvica bilo malo. Imali smo jedan deo tamo u dvorištu u blizini bunara gde smo bacali mrvice za piliće, a sa preostalom hranom smo hranili pse koje smo imali u to vreme.

Sećam se da bi posle večere, glava domaćinstva sela pred svima, stariji ljudi bi seli, moj deda na drugoj strani. Isuf je bio glava porodice, zvali smo ga tata Isuf. I on bi počeo: "Da počnemo?" "Da." "Kako je bilo danas?", pitao bi pastira. "Gde si danas vodio ovce na ispašu?" "Ovde, ovde, ovde." "Da li si imao nekih problema?" "Ne" "U redu."

Onom drugom: "Gde si ti vodio krave na ispašu?" "Ovde, ovde, ovde", "Da li si imao nekih problema?" "Ne." Znači, pod jedan svakog je pitao u vezi sa obavezama koje su imali, da li su imali nekih problema ili neslaganja sa nekim? Znači sve vreme je postavljao ovakva pitanja. A sutradan je rekao: "Gde ćeš sutra da ih izvedeš na ispašu?" "Želim da ih pošaljem na drugi deo da pasu, jer postoji nekoliko regiona gde mogu da ih izvedem." U slučaju da je neko morao da ode, da je pastir morao da ode u porodici svoje supruge ili bi trebao da poseti nekog drugog ili da ode na neku slavu ili radost, svadbu ili nešto, onda bi se zamenili... Rekao bi: "Dem, ti ćeš sutra izvesti ovce na ispašu. Budi oprezan, zato što se nisi navikao na njih. On će doći sa tobom, povedi jednog dečaka da ti pomogne, jer on neće biti danas ovde."

Stalno smo bili angažovani, svi smo bili angažovani... oni su prodavali, imali smo dosta jabuka. Sećam se jabuka stalno, "kruške Hasi," kako ih mi zovemo, *hasi* i *hese* imaju dva različita značenja. *Hese* se odnosi na jelo, dok *Hasi*, znači su iz Hasa, odatle, regiona *Hasa*. Mislim da i u regionu Drenice ih nazivaju kruške *kakiqke*, koliko sam video. Eh, takve su prodavali u našem regionu, a kasnije u one gajbe [na srpskom], drvene gajbe. Uzeli bi kruške u velikim korpama, možda je bila veličine pola ovog {pokazuje prema sedištu u sobi}, u njih je stajalo dosta jer je bila dosta velika, oni su ih tamo prodavali po kilogramu.

A što se tiče jabuka, znam da su ih prodavali i u Beogradu, kao i u Zagrebu, Subotici, Varaždinu, u Rijeci, Ljubljani, i ovde u Splitu, sećam se tog vremena. Ali, je u to vreme bio sistem voza, morali su da ih pošalju u Peć, a zatim u Peći bi ih stavili u vagon. Zatim, znam da nismo viđali svoje roditelje tokom

²² Niski okrugli sto za ljude da se okupe u komunalnim večerama, sede na podu.

²³ *Sinija*, slično *Sofra*, mali okrugli sto.

²⁴ *Ferratë*, zrno, uglavnom pšenica i kukuruz.

cele zime, mi ih bi ih videli samo tokom zimske pauze koja je tada trajala 21. dana. Nismo ih viđali jer je neko bio u Zagrebu, neko u Rijeci, neko u Ljubljani, malo su prodavali, malo su prodavali na tržištu [u vrećama od] dva-tri kilograma, ali su tamo duže ostajali.

Govorili su nam kako su mnogi ljudi spavali u istoj sobi, znači, ljudi iz različitih mesta i ostali iz našeg regiona koji su tamo otišli i prodavali. Ponekad su nam slali razglednice iz Ljubljane, sećam se bilo mi je zanimljivo, Frank Purser ako se ne varam, zatim Emona, Ljubljana, reka Emona i tako dalje.

Eremire Krasnići: Šta se desilo sa ovim suživotom? Da li ste se ikada podelili?

Salji Cacaj: Da, da, povećanje broja članova porodice i potrebe da neko sad živi sam... jer su obično ranije ljudi živeli u porodičnim zajednicama, uglavnom, zato što, rekao sam ti da smo imali naš mlin. Naša porodica je imala oko tri stotine ari zemlje u selu na periferiji opštine Đakovica, imao je ulogu da dobije pravo na *çifçisë*²⁵, koji je dat nekim lokalnim stanovništvom na duži period u skladu sa zakonima stare bivše Jugoslavije i ne sećam se da li je to bilo u periodu od tri, pet ili deset godina, gde si morao da radiš zemlju, pa bi onda bi bio u mogućnosti da dobiješ oko šezdeset-sedamdeset posto od toga.

Porodična zajednica, ja sam imao ok 13. i po godina, mislim skoro 14, živeli smo u porodičnoj zajednici do oko '64 -'65. Imao sam oko 13. godina i nešto stariji, 13-14. godina. Razdelili smo se iz porodične zajednice, saglasno. Jedan od mojih rođaka je došao. Nije bilo nikakvih neslaganja, nikakvih neprijatnih osećanja, nikakvih problema, podeljeno je na izvlačenje slamke [izvlačenje ispod šešira], i karakteristično je da se ljudi ne žale kada se ovakve stvari vrše na osnovu izvlačenja slamki, kažu da je to njihova sudbina i to je to. Najmlađi je bio onaj koji je morao prvi da vadi slamku, uvek je najmlađi birao prvi, a najstariji bi uvek dobio poslednju short [slamku]. Ovako, tako da u mojoj porodici, mom ocu je pripala kula, stara kula sa bunarom, gde smo u jednom delu imali trešnje, a na gornjem delu drvo duda, koš i deo *posllom*.

Posllom je pripao čika Demi, koji ga je premestio na drugi deo koji je bio dalje, oko dve stotine metara od tog dela, on je sagradio svoju kuću u drugom delu polja. Znači dvospratna kula je pripala njima, mi ga zovemo tata Isuf, on je na čelu domaćinstva i izvanredan je radnik, i bio je čovek koji je radio dan i noć, ali je imao samo jednu ćerku, nije imao sina. Umro je malo pre rata, '98. godine. On je imao oko 95-96. godina kada je umro. Moj deda je bio sto i nešto godina kada je umro, moja baka je bila '99, ovoliko dugo su puno njih živeli. Neki više, neki manje. Dakle, nije bilo sukoba.

Onda smo živeli u kuli do '80-ih godina. Živeli smo u kulama do oko '79 -'80. U '80-im smo izgradili jednu kuću u centru Dečana, od koje je jedan deo oduzet od nas za potrebe opštine kako bi se izgradila zgrada od pet-šest sprata koja je još uvek tamo. Oni su nam oduzeli 16. ari u to vreme, i sa tim novcem smo izgradili kuću iza tog dela parcele, bila je oko 240. kvadratnih metara. Imali smo veoma dobru kuću. Deo u kom smo živeli je bilo 24. ari, i to je spaljeno tokom rata, još uvek je spaljeno, a ja

²⁵ Od *Çifçi*, zakupac, zakupca.

sam bio aktivista pomirenja u toj kući koja je spaljena tokom rata. Tu su spavali Anton Četa²⁶, Azem Škrelji²⁷, Bajram Keljmendi²⁸, Ramiz [Keljmendi]²⁹ i Esat Staviljeci³⁰. Pajazit Nuši³¹ je to pomenuo u jednom intervjuu pre nego što je umro, pomenuo je da su tu spavali, svi su bili deo elite. Zanimljivo je da kada smo se rastali [porodica], sreo sam *arbëreshë*³² '78, tokom studija, ali možda i kasnije...

Eremire Krasnići: Šta ste studirali?

Salji Cacaj: Bio sam u Subotici, [studirao sam] Spoljnu trgovinu neko vreme. Onda posle dve godine studija Spoljne trgovine tamo, kako da kažem, dali su najavu da se javimo kod [univerzitetskih] referenata. Otišao sam do referenta. Oni su rekli: "Ti nisi registrovo Spoljnu trgovinu, nego Poljoprivredni." Rekao sam: "Ne *more*³³, položio sam ispite, imam indeks [studentsku knjižicu], imam ovo, ali ne." "Ne", rekli su: "di kod dekana." Dekan mi je rekao da: "je to naređenje i to je pravilo, nema šta da se žališ, zakon je zakon onako kako su ti rekli oni gore." Bio sam iznenađen jer sam živeo blizu njega, moja kuća je bila u blizini njegove, na suprotnoj strani, tada kada sam živeo u Subotici. I kada je izašao na vrata, nisam očekivao da će izaći, rekao je: "Nemoj da se baviš tim poslom, jer je država iza toga."

Onda ja nisam znao tome, nisam razumeo te stvari. Nisam bio zainteresovan za poljoprivredni. Vratio sam se ovde. Razgovarao sam sa ocem. Otišli smo u Đakovicu, Bardulj Čauši³⁴ je bio naš porodični prijatelj. Razgovarali smo sa njim, i prema Bardulju postojao je trend među onima koji su orijentisali ljude uglavnom ka poljoprivrednim a ne ka profilima koji... u nekom smislu, država je imala moć selekcije nad mnogim stvarima, i ovo je bio jedan od izbora države. Onda...

Eremire Krasnići: Kako ste odlučili da idete u Suboticu?

Salji Cacaj: Voleo sam spoljnu trgovinu. Znaš, kao mladi, neki od nas su voleli kameru, jedan od mojih prijatelja je otišao da [studira] Film, Murat je otišao u Češku. On je prvo otišao u Zagreb, a onda tamo,

²⁶ Anton Četa (1920-1995), folklorni naučnik, lider Pokreta za pomirenje krvnih osveta.

²⁷ Azem Shkreli (1938-1997), albanski pisac.

²⁸ Bajram Keljmendi (1937-1999) je bio advokat i aktivista za ljudska prava. On je podneo krivičnu prijavu protiv Slobodana Milošević na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u 1998. Prvog dana rata NATO 1999. godine, srpska policija ga je uhapsila zajedno sa svojom dvoje decom Kastriota i Kuštrima. Njihova tela su sutradan pronađena.

²⁹ Ramiz Keljmendi (1930-2017), novinar i pisac, i lider Pokreta za pomirenje krvnih osveta. Pročitajte intervju na ovom sajtu.

³⁰ Esat Stavileci (1942-2015), advokat i član Srpske akademije nauka i umetnosti.

³¹ Pajazit Nuši, (1933-2015), univerzitetski profesor, psiholog, aktivista za ljudska prava i predsednik Akademije nauka i umetnosti. Pogledajte intervju na ovom sajtu.

³² *Arbëreshë*, albanska zajednica pod nazivom *arbëreshë*, koji su se naselili u Italiji nakon smrti Skenderbega u petnaestom veku.

³³ Kolokvijalni: koristi da naglasi rečenicu, izražava snažnu emociju. Više dodaje akcenat, kao *bre*, sličan engleskog izraza bro, brate.

³⁴ Bardulj Čauši (1936-1999), pravnik i aktivista za ljudska prava, koji je je bio uhapšen i ubijen 1999. godine tokom NATO rata. Njegovi posmrtni ostaci su pronađeni samo u 2005. godini.

ali ja nisam imao prilike da odem tamo. Izgledalo mi je veoma daleko od moje porodice. Voleo sam da postanem kamerman, mi to više u smislu imidža, jer kamerman je servis koji danas svi mi poznajemo, o tome smo tada drugačije razmišljali.

Moj otac je dobio prve signale orijentacije ka spoljnoj trgovini u Subotici od strane Ibrahim Muškoljaj, *dečanasa*³⁵ koji je bio na čelu carine i moj otac mi je rekao da je ovaj profil važan i ima jaku perspektivu, i da budem iskren to je istina. Onda sam se vratio ovde na ekonomski [fakultet]. Tako.

Eremire Krasnići: Koje godine?

Salji Cacaj: U '74, '73, otprilike tada.

Eremire Krasnići: Da li ste bili deo protesta u '81?

Salji Cacaj: Ne. Protesti su kasnije počeli, jer sam ja otišao u vojnu službu u '78, '79.

Eremire Krasnići: Možete li opisati taj deo vašeg života. Znači studirali ste, a onda ste otišli u...?

Salji Cacaj: Na studijama smo imali, nismo imali veliki broj osoba u raznim generacijama. Čak sam i tokom srednje škole bio angažovan a sportskim aktivnostima, kao i na dramama. Igrao sam za školsku ekipu u sportskim aktivnostima, igrao sam [fudbal] nekoliko godina za tim Dečana, tim „Kurrsdier“ u to vreme, bilo je nazvano po brdu i takmičili smo se u drugoj ligi, kako smo tada to zvali. Druga liga se sastoji od oko četiri-pet gradova kao što su Klina, Istok, Peć, Đakovica i tako dalje, to je kao region danas, možemo ga nazvati regionalnom ligom.

Igrao sam u drugoj ligi, igrao sam broj dva i broj pet. Igrao sam prijateljske utakmice u tom trenutku, tri utakmice za reprezentaciju Kosova, jednu od njih u Peći i još dve u Đakovici. Osvojio sam prvo mesto u gimnaziji³⁶ Dečane i jednom prvo mesto na nivou Kosova [nacionalnom] trku tri hiljade metara, zajedno sa rođakom koji je preminuo, oboje smo zauzeli prvo mesto, obojica Cacaj u tri hiljade metara, *cross* [engleski] koji je bio u to vreme. Tako.

A što se tiče studija, imali smo prijatelje iz naše generacije, živeli smo u domovima koji su se nalazili u blizini Pravnog i Ekonomskog fakulteta. U starim domovima, u krugu bivše vojne kasarne. Onda sam živeo u domu broj jedan, dva, tri. Tri, takođe živeo u domu broj tri.

Zatim u '74 -'75. održavao se jedan seminar za kulturu i albanski jezik. Tu sam se upoznao sa arberešima. Tu je bio Antonio Beluši, koji je još uvek živ, kao i Karmelo Kandreva koji je bio regionalni direktor za obrazovanje i kulturu u Kozenci, onda je tu bio i Zef Keramonta ili Mozakaj koji još uvek često dolazi na seminare, zatim Ernest Stoći, koji je bio geolog. Bio je Nat Furtino koji je preminuo pre tri godine, jedan arbereški sveštenik, jedan od najvećih čudotvorca katoličke crkve u Vatikanu, koji je

³⁵ *Dečanas*, ljudi iz Dečana.

³⁶ Evropski tip srednje škole sa naglaskom na akademskom učenju, razlikuje od srednjih stručnih škola, jer priprema studente za univerzitet.

napisao mnogo knjiga o jedinstvu religije.

Emanuelo Jordani je takođe bio sveštenik, a zatim je postao kardinal, bio mi je dobar prijatelj. Ja ga znam, ja sam.... U to vreme sam ih znao kroz arbereša, želja da upoznam naš narod. Oni arbereši su imali dve-tri knjige: „Shpirti i Arberit Rron“ [Duh arbera živi], „Gjaku i Arbrit Rron“ [Krv arbera živi] i „Gjaku i Shprishur“ [Pokvarena krv]. I, tu postoje nekoliko vrlo različitih motiva, sasvim drugačijih, za mene je to bio drugi motiv uzimajući u obzir okruženje u kojem sam se nalazio, jer smo u to vreme gledali samo, slušali smo samo [radio] „Kukes“. Slušali smo [Radio] „Tirana“ i televiziju, uglavnom smo... „Tirana“ gledali smo filmove. Možda je osnovni motiv da spasi svoj identitet prvo porodica, drugo škola, a onda televizija, inspiracija nacionalnog osećanja kroz razne filmove i drame.

Što se tiče arbereša, posle sam upoznao Imera Jaka u to vreme, Antona Četu, profesora Antona, Mark Krasnićija³⁷, iako je Mark Krasnićić više puta posetio našu kuću kada sam ja bio mlad. On je prikupljao usmene priče, on je pitao starešine i ljudi iz bližje okoline u vezi sa *kanunskim*³⁸ običajima. To je kada sam upoznao Latifa Berišu³⁹, predsednika Rugovu, od tada se poznajemo, od tada smo se poznavali, isto tako sam poznavao Zekerija⁴⁰ Canu i od tada sam imao dobro prijateljstvo sa njim.

Otišao sam u Skoplje sa njima, možda dva puta. Upoznali smo tamo Dževata Gegu i Petra Januru, bili su profesori u to vreme i sećam se, u njihovim kućama su imali biblioteke koje su bile velike oko četiri sa šest metara, nešto što nisam imao prilike da vidim u našim privatnim kućama, jer smo mi došli... ja sam dolazio iz potpuno ruralnog područja. I od '74. sam obilazio arbereše možda sedam-osam puta...

Eremire Krasnićić: Da li ste ih studirali ili kako?

Salji Cacaj: Ne, otišao sam u posetu, oni su me pozvali i ja sam otišao. Da budem iskren sva ta sela sam poznavao, i tu je motivacija da se orijentišem ka fotografiji stigla, od kula, motivacija od strane naših staraca, video sam filmove sa kaubojima i slično i video sam neke *kanunske* običaje i neku našu karakterističnu odeću koju nikada nisam video u nekom filmu. Imao sam prilike da je vidim u samo nekim albanskim filmovima kasnije, a zatim u školi „Kapedan Lleshi“ [Kapetan Leši] i jedno dva-tri filma u kojima su korišćeni naši kostimi. Tako je stigla moja inspiracija da se bavim fotografijom.

Onda kada sam iz Subotice došao ovde, imao sam neke probleme takve prirode da sam se tada potpuno okrenuo ka fotografiji. I to više kako bi doprineo kulama, za figure staraca kao kreatori u fotografiji, imao sam možda, imao sam oko pedeset hiljada slajdova iz tog vremena. Bilo je preko deset hiljada [slajdova] od Kalabrije, arbereša, sa raznim izgledima, svačega...

Eremire Krasnićić: Da li ste imali nekakvu obuku ili je to bio samo vaš hobi?

³⁷ Mark Krasnićić (1920-2015), etnograf i pisac.

³⁸ *Kanunore*, odnosi se na običaje *Kanuna*. Pogledajte ispod *Kanun*.

³⁹ Latif Beriša (1931-1999), šef ogranaka LDK u Mitrovici. Ubijen je tokom poslednjeg rata.

⁴⁰ Zekerija Cana (1934-2009), istoričar.

Salji Cacaj: Fotografija? Literaturu za fotografiju sam obezbedio u Zagrebu, dve-tri knjige koje su oni imali. Sećam se da je Milan Fizi imao [literaturu] i mislio sam u sebi da on mora da bude kao... jer je bio jedan film koji se zvao „Kulla e Fizajve“ [Kula Fiza] i mislio sam da mora da postoji veza između njih, znaš, naše deformacije su takve... I ja sam imao takvo znanje. Onda sam otišao, pratio sam neke fotografske časopise, i imao sam možda oko pet-šest knjiga koje je trebalo imati i naučiti kako bi postali fotografa. Takođe sam tražio knjige koje su se učile na Akademiji, Odeljenje za fotografiju u Zagrebu, prošao sam kroz sve njih, studirao sam ih jer [nije bilo] prilike da odem tamo, i za ono što sam ja želeo nije bilo potrebno da se uradi više od toga.

Dakle, bio sam u Kalabriji, čak sam uzeo i dve [fotografije] koje su slučajno bile u mom [džepu]... Kod arbereša kada sam bio u to vreme i sećanje koje je moj prijatelj sačuvao za mene, dao mi je prošle godine, pre oktobra, kada sam ga pozvao... znam mnoge arbereše, tada sam mislio da je to velika stvar, a jedan od arbereša mi je poslao razglednicu iz tog vremena sa Univerzitetom u Albaniji i sa orlom arbereša i vrlo posebnim tekstom. {Daje razglednicu osobi koja vodi intervju i kaže joj da može slobodno da je zadrži}.

Ono što želim da kažem je da... imao sam inspiraciju za nacionalni identitet iz moje porodice, od mog dede, mog ujaka. Moj ujak, brat moje majke, bio je iste generacije kao i Esat Mekulji⁴¹ i profesor Mark otišao je u Albaniju, a zatim su otišli u Italiju, i kada je počeo drugi svetski rat oni su bili u Italiji, a onda je on otišao u Englesku. Iz Engleske se preselio u Australiju, gde je živeo i radio kao lekar i advokat. On je umro pre pet godina. On je rekao da je imao dvoje dece, koje mi nikada nismo upoznali. On je rekao da je jedan od njih bio deo NATO-a, on je pilot, i dve druge ćerke koje su u Francuskoj. Mi ne znamo njihova imena, niti imamo kontakte sa njima.

Eremire Krasnići: Kako ste počeli sa prvom radnjom? Znam da ste imali fotografsku radnju, pretpostavljam?

Salji Cacaj: Od tada, prvi put sam počeo '75 -'76. u Dečanima sa „Foto Ulëza“ [Foto Ulza]. Onda sam otišao u vojnu službu i počeo sam sa „Foto Drini“ [Foto Drim] kada sam se vratio u '80. godinama. U stvari, ove godine je moja četrdeseta godišnjica od kada se bavim fotografijom sa dozvolom koju sam imao u '76, u stvarnosti sam... bio sam angažovan fotografijom i ranije, '72, '71, '70, čak i tokom srednje škole, stalno sam se bavio fotografijom.

Razlog je bio jer je moj veoma blizak prijatelj koji je bio i moj rođak, preziva se Cacaj i bio je i moj tetkić i njegov otac je imao kameru, ali nam u to vreme nisu davali, ali nakon što je njegov otac preminuo, kamera je ostala sa majkom. Uzeli smo kameru i nije bilo teško, dve-tri stvari, otišli smo kod fotografa koji nas je naučio kako da fotografišemo. I ja sam skoro sve fotografije u srednjoj školi sam fotografiso. Odatle se rodila želja, jer ranije nisam to pomenuo. Bila je jedna mama Raze, koliko smo je molili da nam da kameru, kada smo otišli na putovanja, kao učenici, bio je jedan fotoaparat „pravilo dva B“,

⁴¹ Esad Mekuli (1916-1993), pesnik i akademik. On je bio prvi predsednik Akademije nauka i umetnosti Kosova. Robert Elsie ga je smatrao kao tac moderne albanske poezije u Jugoslaviji i njegov uticaj na Kosovo ostaje ogroman.

nikada neću zaboraviti, imala ga je.

I to je način na koji sam nastavio sa fotografijama, jer sam želeo da ostavim svoje tragove u životu, budući da je propala spoljna trgovina. Član sam „Shoqata e Artistëve dhe Piktorëve të Kosovës“ [Udruženje kosovskih umetnika i slikara]. Član sam „Shoqata e Artistëve dhe Piktorëve Gjithëkombetar [Udruženje nacionalnih umetnika i slikara]. Bio sam član „Shoqata e Fotografeve Evropian“ [Udruženje Evropskih Fotografa]. Član sam udruženja, akademija... udruženja, a ne akademije nego „Shoqata Akademike Evropiane“ [Evropsko akademsko udruženje]. To je udruženje sa sedištem u Briselu. Profesor iz Gnjilana je zadužen za naš region, on je dobio tu poziciju nakon rata, dok je...

Ja sam bio zvanični fotograf Miss Evrope 1996. godine. Takmičio sam se na sajmu, pratio sam fotosajmove već 30 i nešto, 40. godina. Možda nisam bio u mogućnosti da učestvujem na dva-tri od njih za vreme rata, i neki drugi put, jer sam bio zauzet sa predsednikom.

Eremire Krasnići: Šta ste predstavljali iz vašeg rada?

Salji Cacaj: Ne, nisam predstavljao svoj posao, ali sam gledao tehničke aspekte, tehnologiju, oblik, način fotografisanja, a zatim sočiva, kamere, štampače, mašine fotografija. Zvanično sam imao [Kodak franšizu], baš kao „McDonald’s“ dečko može da zna {odnosi na kamermana}. Bio je *Kodak Express* koji je omogućio [franšizu] u skladu sa standardima, kvalitetu, morali smo da testiramo svako jutro, da se testiraju hemikalije u mašinama, da sačuvamo i da ga pošaljemo osobi koja je bila zadužena u Zagrebu, svaka tri meseca su morali da vam obnove pravo da bi zadržili [dozvolu]. Niko na Kosovu je nije imao, osim mene. Niko je nije imao u Skoplju, jedan ju je imao u Beogradu u to vreme. Znači, [zvanično] *Kodak Express*. Imam i onu njihovu dozvolu, imao sam dozvolu od njih. I tako što se tiče fotografija.

Da vam kažem, motiv od arbereša u gimnaziji liceja „De Rada“⁴², u '74, '75, '76, kada sam u to vreme bio kod arbereša, sa arberešima tu... Jedna od njih je moja verenica {pokazuje ka fotografiji} u to vreme, moja supruga. Kao mladi, avanturisti⁴³, otišli smo a nismo bili racionalni možda u ekonomskom i profesionalnom smislu, nego jednostavno sa željom da tamo upoznamo naše ljude.

Ali sam tamo iskoristio vreme da fotografišem mnogo fotografija staraca i ulica, i mogu reći da znam bar tri-četiri ulice od preko 50. arbereških sela. Oni koji se nazivaju arbereša, ali oni ne kažu „*rruga*“ [ulica], nego „*udha*“ [put], udha [put] De Rada, udha [put] Garibaldi, udha [put] Iliria, udha [put] Skenderbeg, dok je u *Shen Mitri* [Sveti Mitar] (San Demetrio Corone), gde je bio De Rada, trg je nazvan Skenderbeg, škola vožnje je imenovana Skenderbeg, kao i radio, bioskop se nazvao Skenderbeg, sve

⁴² Jeronim de Rada (1814-1903), italijanski pisac albanskog porekla, arberesha, bio je istaknuta figura u devetnaestom veku Albanski narodni preporod pokret (Rilindja).

⁴³ *Arvanites* su dvojezična grupa stanovništva u Grčkoj, koji tradicionalno govore *arvanski*, dijalektom albanskog jezika zajedno sa grčkim.

je bilo inspirisano od Skanderbega, bukvalno sve.

Učestvovao sam na nekim arbereškim javnim manifestacijama koja su se obično održavale u jesen. Neki od njih u proleće za vreme uskrasa. Kostimi su bili izvanredni i osećam se veoma loše da su mi [fotografije] spaljene u kući i mogu slobodno da kažem da sam posle toga izgubio želju da živim, možda grešim, ali mi se i moj život učinio ništarnim, jer smatram da je moj identitet spaljen jer sam imao fotografije umetničkog nivoa, ali i dokumentarnog nivoa. Bio sam neko vreme tamo četiri puta, i u... i takve su moje inspiracije bile od arvanitisa. Fotografisao sam mnogo fotografija tamo, ja sam lično poznao Aristio Kolju. Sve sa izgubio...

Eremire Krasnići: A šta je sa fotografijama pokreta pomirenja?

Salji Cacaj: Ne, nisam fotografisao fotografije pomirenja niti nasilja. Slikao sam fotografije pomirenja od prvog dana do *Verrat e Lukes*.

Eremire Krasnići: Kako ste postali aktivista za ljudska prava?

Salji Cacaj: Ljudska prava, to je bila moja volja i želja, jer u '90-im, na početku, nakon proglašenja Demokratskog saveza, osnivanja Demokratskog saveza⁴⁴, bio sam na aktivnostima sa predsednikom Rugovom od prvog dana, kao što sam ti rekao da sam ga sreo u '74 -'75, imali smo sastanke sa arberešima, sreli smo jedni-druge. Važno je da je predsednik bio deo kolonije pisaca koja je održana u Dečanima, gde su se sastali pisci i umetnici.

To je mesto na kojem sam ga najviše sretao, bio je čak u mojoj kući dva puta. Večerali smo, a onda smo ga povelu noću, nismo imali auto, bilo je dva kilometra od dole do gore i noću, oko 10. uveče, leti, 11. sati, smo ga povelu u hotel zajedno sa bratom od strica. Ispratili smo ga kako ga ne bi ostavili samog. Drugi put smo ga povelu sa sinom od komšije, uzeli smo njegov auto i povelu ga zato što nije želeo da pešači. On nije voleo kukuruzni hleb, nije to voleo. Bili smo u stalnom kontaktu sa predsednikom, i mi smo imali veoma dobre odnose sa Bardhilj Čaušijom. On je ostavio svoje pčele izvesno vreme kod mene, on je porodični prijatelj. Takođe sam znao Profesora Marka, naročito od 90-ih godina u Savetu za ljudska prava, kao što sam vam rekao, kada su se dogodila prebijanja od strane policije, Idriza Cace i nekih drugih, i moj brat ih je fotografisao brzo, onda sam ih i ja fotografisao, jer je i moj mlađi brat bio tu, i fotografisao ih je vrlo brzo. Onda su te fotografije postale slavne jer je fotografija važna zbog svoje vizuelne strane. Onda smo fotografisali fotografije, možda, možda, možda i preko deset hiljada snimaka samo o nasilju do blizu rata. Nemam ništa od rata.

Eremire Krasnići: Da li oni [Savet] imaju neki primerak, koji im je ostao? Mislim na fotografije koje su korišćene za dokumentaciju?

⁴⁴ *Lidhja Demokratike e Kosovës* - Demokratski savez Kosova (DSK). Prva politička partija Kosova, osnovana 1989. godine, kada je ukinuta autonomija Kosova, grupa novinara i intelektualaca. DSK je ubrzo postala partija države, okupljajući sve Albance, i ostala jedina partija do 1999. godine.

Salji Cacaj: Mi smo uglavnom radili u Savetu za ljudska prava, možda zvuči nedostižno za nekoga, ali sam preuzeo više od tri-četiri stotine fotografija tokom deset godina, pet hiljada, četiri hiljade, jer sam imao svoju laboratoriju, i nisam oklevao. Razvio sam ih sam. Zatvorio sam radnju. I onda sam radio od trenutka kada sam zatvorio zavese u prodavnici do kasno u noć, jer sam i ja imao neke radnike, ali nisam hteo da opterećujem nikoga, i uvek sam ih sam razvijao, osim dva-tri puta, sam sam ih i poslao u Prištinu. Onda sam imao jedan deo u automobilu, baš kao bunker, kao što su ih nekada pripremali zlatari, u cilju skrivanja nekih stvari, i neko me je naučio kako da to stavim pod [automobilsko] sedište, i bilo je, kako da kažem, dve-tri stotine fotografija. Stavili smo prvo federe od sunđera sedišta automobila i izgledalo je kao da tu nema ništa. Osman Cacaj, aktivista, ih je nekoliko puta odneo za mene.

Eremire Krasnići: Koji su bili slučajevi koje ste dokumentovali?

Salji Cacaj: Nasilje, prebijanje. Imam jedan broj...

Eremire Krasnići: Od policije?

Salji Cacaj: Da, policije. Imam broj, imam neke [fotografije] kod kuće, ali nemam većinu njih, jer sam imao i negative [filmove] kod kuće. Spasio sam sve što nije bilo u kući, a za ostale ne znam da li su spaljene ili su ih uzeli. Zbog toga što je policija boravila u mojoj kući više od dve-tri nedelje, onda su oni otišli i spalili kuću, a možda su spalili i fotografije. Kuća je još uvek spaljena.

Eremire Krasnići: Koja su bila mesta koje ste uglavnom [fotografisali], u regionu Peći, širom Kosova?

Salji Cacaj: Ne, ne, bio sam svuda po Kosovu. Bio sam tamo kada je [ubijena] Iljfete Humoli⁴⁵, bio sam u Drenici kao i u Mitrovici, bio sam i u...

Eremire Krasnići: Možete li biti detaljniji o slučajevima, jer bi bilo dobro da ih imamo...

Salji Cacaj: Slučajevi... slučajevi su grozni. Jedan od najtežih slučajeva je bilo silovanje Elizabete Katanoli u Peći. To je bio jedan od slučajeva u kojem nisam mogao da se saberem, uprkos drugih slučajeva, taj je slučaj bio drugačiji. Izgleda da kada se tiče žena, čoveku je teže da se suzdrži, mislim, da to podnese. Suze su mi krenule i nisam bio u stanju da je fotografišem u bolnici.

Fotografisali smo nekolicinu ljudi u bolnici, zahvaljujući doktoru Mahir Morini i njegovom timu, kao i nekim medicinskim sestrama koje su bile tamo jer su svi bili povezani jedni sa drugima. Sabrije Rrustaj je još jedan slučaj tokom školskih protesta, čije je uho potpuno otkinuto pendrekom, Samilje Popovci i neki drugi slučajevi, kada bi samo videli njihova lica... te fotografije su užasne. I novine „Corriere della Sera“ i „Republica“ i „Spiegel“ i „Times“ su ih imali, kao i turski „Hürriyet“ su imali te fotografije na svojim naslovnim stranama. Naravno uzeli su ih od mene, mi bi im slali, jer sam bio član Saveta za

⁴⁵ *Ylfete Humolli*, Ilfete Humoli je imala 16. godina kada je ubijena od strane policije tokom mirnih demonstracija održanih u blizini Podujeva u februaru 1990. godine.

ljudska prava u Prištini, tako smo delili fotografije sa njima.

Imao sam, imali smo prednost jer nam nisu bila potrebna sredstva za razvoj fotografija, jer sam ja to radio, imao sam veoma dobru mašinu i koja je bila u mogućnosti da razvije hiljadu i pet stotina fotografija za jedan sat. Mašine su bile velike tada, sa velikim kapacitetima, tako da mogu reći da smo distribuirali preko pet stotina hiljada fotografija tokom deset godina, jer tada nije bilo skeniranja ni interneta, dali smo ih delegaciji, dve hiljade, tri hiljade, jednu hiljadu, pet stotina, ponekad više, ponekad manje.

Eremire Krasnići: Kako biste definisali fotografiju, kao dokumentarac ili više?

Salji Cacaj: Ja? Ne, to je dokumentarac, ne postoji drugo značenje. Tamo je bio jedan drugi specifičan slučaj, to je bilo na naslovnoj strani novina „Republika“, ako se ne varam, kod Isufa Rizi, jer je moguće da mogu pogrešiti sada. Bio je jedan Zonolj Ljušaja iz sela Đonaj u regionu Hasa koji je radio preko 20. godina u pekari u Beogradu, kod njega su uzimali burek i hleb i ceo doručak, on ih je hranio 24. godina, i na neki način baš kao vrana, kao što narodna izreka kaže: "Bez obzira na to koliko hraniš vranu, ona će ti na kraju iskopati oči bez obzira na sve." Njemu su iskopali i oči, imam fotografije, bio sam na njegovoj sahrani. To je jedinstven slučaj, ta dva nastavnika koji su ubijeni u selu Učš.

Eremire Krasnići: Da li je sve ovo dešavalo tokom '90-ih?

Salji Cacaj: Ne, ne oni su malo... '90, '92, '93, '94. i malo kasnije, ove stvari su nestale vremenom, sa nekim izuzecima. Ali bilo je specifično tada, da bilo gde gde bi se dogodilo neko i najmanje premlaćivanje, osećali smo kao trn u našem telu. Ali nakon rata, ljudi su postali, žrtve su nažalost postale samo brojevi i ništa drugo. Bio je slučaj učitelja, otišli smo u selo Učš zajedno sa Zenunom Čelja i Bajramom Keljmendi, kao i Imerom Jaka i Pajazitom Nuši, otišli smo u selo Đonaj u regionu Hasa, jedan Zonolj Ljušaj.

Eremire Krasnići: Kakvi slučajevi?

Salji Cacaj: Onaj slučaj pekara iz Beograda. To fotografisanje je bilo užasno. Takođe smo fotografisali neke vojnike koji su se vratili mrtvi u mrtvačkim sanducima⁴⁶, i bio je jedan Seljman Meta iz opštine Peć, ne sećam se sela u ovom trenutku. I bilo je karakteristično i ja nisam shvatao u to vreme, u trenutku kada sam se suočio jer je bilo veoma teških slučajeva, jer je bilo veoma teško videti pretučene i silovane i maltretirane ljude na takav okrutan način. Bilo je, kako da kažem, lakših slučajeva, nisu bili laki, ali što se tiče fizičkih povreda, bilo je malo lakših...

Onaj vojnik, jedan Seljman Meta koga se sećam, jer sam zapamtio stotine njih, znam ih napamet. On je bio u uniformi, vezan, skroz na onaj način na koji su stigli u mrtvačkim sanducima, uzeli smo njegovo telo iz kovčega i stavili smo ga u dvorište iza sena, imao je nepodnošljiv miris, veruj mi, morao sam da

⁴⁶ Kontekstualni: Pozivanje na talasu navodnih samoubistava albanskih regruta u 1990. godini, koji nikada nisu ispitani i istine o okolnostima smrti su odbijeni porodicama.

mu se približim dva-tri puta, kako bi mu skinuo kaiš, onda sam morao da odem dalje kako bi disao. Onda sam se vratio, uglavnom sam ja bio taj koji je to radio. Mogu da kažem da sam stotine ljudi okrenuo s jedne strane na drugu svojim rukama. Ono što je bilo karakteristično kod njega, jer je bio malo... leš je stajao predugo, leš je bio otečen i kad sam ga skinuo, jer sam morao da ga skinem kako bi fotografisao celo telo, ovako i ovako {prikazuje strane sa rukama}. Ja prihvatam realnost, noga mu je bila crna i koža mu je bila ispucala, mislio sam, mislio sam da je nosio helanke. Mislio sam da ih je nosio zbog hladnog zimskog vremena, tek kasnije sam shvatio da mu je koža ispucala. Znaš, vrlo teško.

Posle toga ovi poslednji neposredno pred rat u selu Slup, Glođane, Slupće, dvanaest ili trinaest ljudi u selu Glođan, svi zajedno, jer ljudi ni tada nisu mogli da se suzdržaju, bilo je teško. Ljudi, moj otac i ja smo bili jaki u slučajevima nesreće, moj brat je preminuo na brdu, on je pao sa stene, i niko nije mom ocu video suzu u očima. Mi smo jaki, ali takvi slučajevi ponekad... to je bilo teže za mene u početku, mnogo teže, jer sam morao da ih fotografišem, oči bi mi se napunile suzama, osetio sam sažaljenje, bio sam veoma emotivan, doživljavao sam to. Kasnije sam nekako to doživljavao kao svoj zadatak koji sam morao da uradim i počeo sam da se prilagođavam, radio sam drugačije.

Bio je jedan slučaj tamo u selu Slup, bilo je 13-14. ljudi, jedan od njih je radio na televiziji, bili su dva-tri učitelja. Morali smo da ih izvadimo iz kamiona, bilo je nekih... neke plastične kese, baš kao one koje se koriste za odela, one su imali svoje brojeve i morali smo da ih otvorimo. Bilo je mnogo ljudi iz porodice Haderdonaj, onom Seljmanu iz televizije je oko bilo iskopano, bilo je masakara svih vrsta.

Eremire Krasnići: Da li ste saznali o ovim slučajevima putem Saveta ili... su vam javili?

Salji Cacaj: Ne, u stvari ja sam ih poznao, uglavnom zbog toga što su bili iz mog regiona, svi bi došli kod mene i kada bi bila [sproveden] pretres policije, jer sam i ja bio član Saveta, i ja sam išao u većini slučajeva sam. Dva puta sam poveo sam dvoje ljudi sa sobom, ali bilo je sa njima bilo teško, jer sam video da je za njih bilo teško dok bi se navikli na to, zato sam uglavnom išao sam. Bilo je slučajeva kada su me moji rođaci otpratili i slično, ali bi mi i Savet iz daljine javio kada bi se nešto desilo u Mitrovici ili Kačaniku. Ne sećam se imena, Zekerija Cana me je pozvao i otišli smo oko jedan ili dva ujutro sa taksistom čijeg imena se ne sećam u ovom trenutku, ali ga negde sigurno imam. Ubili su ga, pronašli su ga mrtvog. Mesec je sijao kao da je to bilo sunce i tamo je bio i jedan pas, kada smo otišli na to mesto tamo, pas mu je ugrizo ruku i ja sam bio mlađi u to vreme, jer je prošlo dvadeset šest godina od tih slučajeva. Možda, možda dve-tri stotine metara, jedva smo uklonili psa od ruke, ni Zekerija nije mogao da trči, taksista je trčao brže od mene, jer je bio mlađi...

I znači, postoje mnogi slučajevi, veoma teški slučajev, i jedan [slučaj] u selu Glođan kada je protest održan... protest u kojem je policija pucala i ubila Agrona Mehmetija i Hima Haradinaja, i još jednog, gde je policija ubila trojicu, trenutno se ne sećam imena treće osobe. Hima je ubijen iza škole i oni su nam rekli da je još jedan ubijen negde drugde. Mi smo ga tražili, uzeli smo one druge, dok treću osobu nismo mogli da nađemo. Otišli smo sa novinarom Cur Mazrekije, Emon Seljmanaj, otišli smo sa

Osmanom Cacaj. Tražili smo ga u bazenu Radonjić, ali nismo mogli da ga pronađemo. Rekli su nam da Nuhi Bitići, Nuhi Bitići zna... Nuhi Bitići je novinar. Nuhi je bio zet sela Glođan i bio je više upoznat sa slučajem, i ja sam ga zvao preko satelitskog telefona, koji su tada bili, rekao sam: "O Nuhi, bili smo ceo dan u bazenu Radonjić, tu nema ničega." "Ne, bre"⁴⁷, rekao je on: "Salji tražite ga dvadeset metara niz škole kod Šaptejta u Glođanima." Pronašli smo ga kada smo otišli tamo. Imao je dve bombe i jedan kalašnjikov sa sobom, on je bio povređen.

Eremire Krasnići: U telo?

Salji Cacaj: Da, da, on je ovde {pokazuje rukama} imao bombe i Kalašnjikov jer je bio vojnik, vojnik OVK⁴⁸ bez uniforme.

Eremire Krasnići: Da li se ovaj {događaj} desio u poslednje vreme?

Salji Cacaj: Kao specifičan slučaj. I posle znam da je jadan umro, on je puzio malo i umro. Videli smo da je umro zbog gubitka krvi i niko nije mogao da mu pomogne, jer su već prošla dva-tri dana i znaš, jer je povreda bila ovde i ovde {pokazuje rukama}, ništa više od toga. Bilo je raznih slučajeva, raznovrsnih slučajeva.

Eremire Krasnići: Kako ste došli u kontakt sa ljudima iz Pokreta za pomirenje krvnih osveta?

Salji Cacaj: Sa ljudima iz Pokreta za pomirenje krvnih osveta, počeo sam ranije da vam pričam o tome, žao mi je za digresiju, Nimon Aljimusaj, on bio je profesor u gimnaziji i sa nekim od nekoliko studenata, nekoliko učenika i nekoliko njegovih. Nimon je došao u moju radnju, koja nije imala izlaz na glavnu ulicu, bila je malo dublje i imali smo porodičnu vezu sa njim preko njegovog sina, koji je u stvari bio deo „Shoqëria Shpresa“ [Udruženje Nada] gde sam ja bio organizator, a njegov brat Iljir je bio moj profesor geografije, nastavnik u osnovnoj školi i on je rekao: "Bilo bi dobro kada bi došao da fotografišeš i da nam pomogneš", jer kako je rekao: "Ti si dobar u organizovanju, bio si organizator pre i bio si organizator na fudbalskim utakmicama gde si igrao, kao i u udruženju „Shpresa“, rekao je on: "I verujem da bi mogao da nam puno pomogneš kada počnu Pomirenja krvnih osveta"⁴⁹, ovako i ovako". Rekao sam mu: "Da, ja sam dostupan u svakom trenutku".

Eremire Krasnići: I kada je to bilo?

Salji Cacaj: To se događalo u ranim 90-im. godinama.

⁴⁷ Kolokvijalni: koristi da naglasi rečenicu, ova reč izražava snažnu emociju. Dodaje akcenat više, kao i *more*, slično engleskom izrazu bro, brate.

⁴⁸ *Ushtria Çlirimtare e Kosovës*, Vojska Kosova, Oslobodilačke vojske Kosova.

⁴⁹ U 1991. godini masovni pokret za pomirenje krvnih osveta (*Pajtimi i gjakut*), lansiran je među albanskom stanovništvom na Kosovu. Pokrenut je od strane grupe studenata, bivših političkih zatvorenika, koji su se obratili folklor naučiku Antonu Četi I drugim višim figurama u akademskim krugovima da vode proces. Pokret je pomirilo hiljade slučajeva, i postao je pokret za nacionalno jedinstvo.

Eremire Krasnići: Imate li neki datum?

Salji Cacaj: Ako se ne varam, bio je februar, početak februara, odprilike tada, tako nešto.

Drugi deo

Salji Cacaj: A onda smo se sastali sa Nimanom koji je rekao: „Moramo da vidimo i da se sretnemo sa nekim osobama tamo.“ Bila je ona Hava Šalja, Fljamur Gaši, bila je Mirvete Drešaj, Zoge Šalja, tu je bio i Adem Grabovci, i bio je Redžep Keljmendi, Ljulzim Drešaj, Ibrahim Kastrati i mislim da je bilo još dvoje-troje njih, brat od ovog Adema i ne sećam se ko je još od studenata bio tamo. Neki od nas su se sastali sa Nimanom i ja sam im rekao: "Cela moja radnja je na vašem raspolaganju." Tu smo otvorili i počeli, kako bi ljudi koji su želeli da nas obaveste o nekoj svađi ili osveti budu u mogućnosti da dođu i donesu [imena] na parčetu papira. Oni su ih uglavnom doveli u moju radnju, ali neki su takođe dali papire i drugim ljudima ili drugim aktivistima. Ljudi koji su bili zaključani ili koji su bili u osveti sa ljudima bilo da su sa svojim rođacima ili drugim ljudima, naravno da im je bilo potrebno da se oslobode i pomire jer je postojala i tradicija je nalogala da je kretanje bilo je dozvoljeno samo pod *bese*⁵⁰.

I tako smo se okupili, sve smo koordinirali, prvi slučaj je bio kada smo otišli kod Isa Ljeke u selu Lumbardh, kod Isa Ljeke u selu Lumbardh, koji na početku nikako nije hteo da nas primi. Onda smo razgovarali sa njim ali sa mnogo poteškoća. I odatle, posle sa Nimanom, Niman mi je još na početku kada je došao kod mene rekao: "Imamo i porodicu Bočoli". Prvo pomirenje koje je učinjeno, bilo je u porodici Bočoli, nije bila prva krv koja se oprostila jer su oni bili recipročno oštećeni. Moja sestra je bila udata u porodici Bočoli, udala se pre dve godine, pre dve-tri godine, sa jedne strane porodica Bočoli su bili moji porodični prijatelji, Idriz Bočoli. Ovaj Idriz i Fazlji Bočoli, ovaj Idriz je bio prvi koji je ubio jednog [s druge strane porodice].

Eremire Krasnići: Ista porodica, koje su se međusobno ubile?

Salji Cacaj: Neki međusobno, i ovaj bez obzira na to, kako su nam rekli, on je tražio da bude pošteđen, da bude pošteđen prema tradiciji znači, kažu da kada su uhvaćen u pod zastitom trebalo bi se predati i nije trebalo da bude... morao je da mu oprost. Ali on je bio, naravno ubili su njegovog brata, (koriguje) njegovog sina, a onda ga je i on ubio. To je vrlo interesantan primer, znači, obe glave porodica su ubila sinove drugog. Obojica su otišli u zatvor, gde su osuđeni na dvanaest godina ili tako nešto, i obojica su potrošili po tri-četiri stotine hiljada maraka u to vreme za advokate, jer je vlast tog vremena htela da ih eksploatiše.

⁵⁰ U albanskom običajnom pravu, Besa je reč časti, vere, poverenja, zaštite, primirja i tako dalje. To je ključni instrument za regulisanje individualnog i kolektivnog ponašanja za vreme sukoba, a povezan je sa svetosti gostoprimstva, ili bezuslovljena zaštita gostiju. U tom kontekstu, to znači zagarantovano primirje.

Oboje su bili glave u jednoj i drugoj kući i bili su veoma vredni, veoma vešti ljudi, veoma sposobni i ljudi sa autoritetom.

Razlog je bio pod jedan, Nimon me je poznao kao fotografa i kao aktivistu koji je bio spreman za nacionalne aktivnosti, ljudske akcije i pod prvo za ovaj slučaj gde sam ja imao uticaj. Bili smo sa Nimanom u toj kući do kasno u noć.

Od tog slučaja, posle s vremena na vreme su se događale krne osvete, kao što sam vam ranije rekao. Zaatvorili bi vrata dva puta nedeljno sa grupom pomirenja, neki su imali više aktivnosti, dok su drugi imali manje, zadaci su bili podeljeni i otišli smo. Ja sam imao auto u to vreme, oni nisu imali auto i nisam materijalno oskudevao ni u čemu, znači, ni auto, ni gorivo, ni hranu, išli bi svuda zajedno sa Havom i Ademom, tu je bio i Nasim Haradinaj. Na fotografijama se vidi da je bio... jer da budem iskren nisam poznao sve njih na početku, kako sam mogao da znam ko je ovaj ili onaj, ali sam ih kasnije upoznao. Dakle, i kada bi došli petkom, obično bi spavali ovde kod nas ponekad, i subotom bi otišli da se bave [pomirenjima] zajedno sa profesorom Antonom, Markom Krasnići, Azemom Škrelji, Bajramom Keljmendi, Ademom Bajri, Niman kao autoritativane osobe, intelektualce, kao javne figure, postojao je period.... Esat Staviljeci nam se pridružio u dva-tri slučaja, bio je i Alji Aljiu u dva slučaja, kasnije su se pridružili i onaj Niman koji je poveo i Hodžu⁵¹ iz sela Strelc, kako bi bila ona, izvini, da bi bila i ona opšta maksima, sve strukture, i kasnije, a zatim na javnim okupljanjima u selu Smolica...

Eremire Krasnići: Da li je ovo prvi?

Salji Cacaj: Ne, to nije bio prvi, na prvom su bili jedino Anton i Mark, ono koje si malopre pogledala je bilo prvo pomirenje.

Eremire Krasnići: Da, ja govorim o javnim skupovima?

Salji Cacaj: Javni skupovi, bilo je nekih od njih ako se ne varam, poslednji je bio onaj kod *Verrat e Llukës*. Ja sam dao ideju za okupljanje kod *Verrat e Llukës*, a ja sam bio zvanično deo organizacije javnog skupa kod *Verrat e Llukës*. Upravo tamo.

Eremire Krasnići: Kako ste to organizovali?

Salji Cacaj: Ideja je potekla nakon okupljanja u selu Smonica, nakon što su se održala nekoliko okupljanja u selu Vojnik, u Drenici, koje su bile malo javnije, onda neka druga okupljanja održana u Rugovi, isto tako, fotografije iz skupova u Drenici i Smonici su bile javne, i skupovi održani u Rugovi su postali javni, sada skoro kad su se taj posao završio. Ja, kao *deçanas*, Dečani je jedan i po kilometar daleko od *Verrat e Llukës*. Kuća mog strica se nalazi u Istiniću, a kada sam tamo išao kao dete sa majkom, taj deo se povezuje, morate proći kroz jedan deo gde se nalazi šuma, kroz *Verrat e Llukës* i moj deda nam je govorio, a i starice su nam govorile, moja majka: "Ovde se održala ona skupština gde

⁵¹ Lokalni muslimanski sveštenici, mula, mujezin.

su se ljudi pomirili i slično", moj deda je bio prisutan tamo. A onda...

Eremire Krasnići: Da li je to bila skupština od strane Hadži Zeke⁵²?

Salji Cacaj: Ne, ne... ne, ne, to je bila skupština pomirenja, jer Prizrenska liga⁵³ i Pećka liga⁵⁴ imaju druga značenja. Ovo je bilo za pomirenje, i to je bilo, to se ranije održalo, ja ne znam tačno datum, pretpostavljam, pretpostavljam... nisam siguran, ne želim da pogrešim datum.

Već je poznato da tada nije bilo predstavnika *fise*⁵⁵ [plemena], predstavnici *fise Bajraktare*⁵⁶ ili *Flamurtare*⁵⁷ kako se oni zovu na albanskom, i pomirenja su održana u *Verrat e Llukës*, ljudi su se pomirili jer su shvatili da su srpski okupatori želeli da, da asimiliraju narod, oni su se pomirili kako bi se uklonile rane, jer je rana bilo, mislim, ubistva su bili unutrašnji rak za nas. Ali postoji važan faktor, kako bi se vratio na temu, da ne zaboravim da su pomirenja, tokom pomirenja nismo tražili da oprostite ubistvo, ili da oprostite onom ko je počinio zločin. Niko im nije tražio da oprostite krv njima, od njih smo tražili da oprostite krv Kosovu, mladima na Kosovu i narodu Kosova. Znači, mi smo to smatrali kao svetu hrabrost, Kosovu, mladima na Kosovu, narodu Kosova. Možete videti u kakvoj situaciju smo bili, ne moramo da se međusobno ubijamo, drugi pokušavaju da nas asimiliraju, da nas istrebe i da nas isteraju odavde, naš jedini način da preživimo je opraštanje krvi Kosovu i da nemamo potrebu da čuvamo leđa jedni od drugih.

To je bila maksima, ja znam da je ovako bilo od početka, postoje snimci nekih slučajeva, snimali su, bio je jedan Redža Keljmendi koji ih je snimao, on je brat Bajrama Keljmendija, mogu vam obezbediti njegov broj, on je snimio u nekim slučajevima, televizija je snimila dva-tri slučaja, nekoliko slučajeva, dok je Redža snimao s vremena na vreme. Ja se nisam bavio snimanjem, samo fotografijom.

Eremire Krasnići: Možete li nam reći na detaljniji način o tome kako ste organizovali skup u *Verrat e Llukës*?

⁵² Haxhi Zeka, Hadži Zeka (1832-1902) je bio albanski nacionalistički vođa i član Saveza Peći, savez koji u 1899. je pokušavao da pregovara autonomiju za Albance u okviru Otomanskog carstva. U ovom procesu, primirje je proglašeno među ljudima koji su uključeni u osveti kako bi se ujedinili u borbi protiv Osmanlija.

⁵³ 1878. Albanski savez koji se borio protiv promene granica odlučeno na Kongresu u Berlinu od strane velikih sila. Liga je tražila autonomiju od Otomanskog carstva. Zgrada u kojoj su albanski lideri dali svojoj *Besa* (savez pod zakletvom) je na reci, uzvodno od centra grada. To je sada muzej. Sadašnja zgrada je rekonstrukcija originalne zgrade, koju su srpske snage spalili 1999. godine.

⁵⁴ Pećka liga, savez koji je u 1899. godini pokušao da pregovara autonomiju za Albance u okviru Otomanskog carstva. U ovom procesu, primirje je proglašeno među ljudima koji su uključeni u osveti kako bi se ujedinili u borbi protiv Osmanlija.

⁵⁵ *Fis* je albanska ekzogamija grupe srodstva koja kao latinskih gens uključuje pojedince koji dele predak. *Fis* se može definisati kao patrilinearno poreklo grupe i ekzogamija jedinice čiji su pripadnici koristili da poseduju neku zajedničku imovinu. Članstvo u *fis* je zasnovano od zajedničkog muškog mitskog pretka.

⁵⁶ Lokalni vojskovođa, bukvalno *barjaktar*, iz turskog *bajrak*, standardno. Kada su turci počeli da prijave albanske podanike za svoju vojsku, izabrali su hrabre predstavnike plemena da vode regrute i zvala su ih *bajraktar*.

⁵⁷ Od *Flamur*, zastava, vidi *Bajrak*.

Salji Cacaj: I ja sam otišao, onda sam otišao kod predsednika Rugove, otvorio sam temu, rekao sam: "Predsedniče", upitao me je: "Kako ide posao na pomirenjima, ovo-ono?" I rekao sam mu, i rekao sam: "Došao sam ovde da razgovaramo o ovoj temi sa tobom, razmišljao sam o organizovanju jednog masovnog okupljanja u *Verrat e Llukës*", rekao sam: "Budući da je tu negde. I pomirenja su započeta u tom delu, u selu Bistrica i Raušić, taj deo", rekao sam: "Ja bih da se poveže sa starim simbolom, koji se zove Skupština pomirenja u *Verrat e Llukës*." Predsednik je znao o tome. Predsednik je rekao: "Vrlo dobro si se toga setio", rekao je on: "Razgovaraj sa Zekerijom Canom." Onda sam pozvao Zekerija Canu, tada je bilo fiksnih telefona, i ja sam otišao do njegove kuće u potrazi za njim dva puta, on nije bio kod kuće, onda sam ga našao i razgovarao sa njim, došli smo do predsednika sa kojim smo razgovarali i od kog smo dobili, kako da kažem potvrdu, jer tada smo mislili da bi mogli da napravimo neku grešku, znaš, jer naravno...

I onda smo otišli u Dečane, gde se tada organizovalo. Tada je to bilo, mi smo osnovali DSK. DSK je već osnovana u Dečanima kakve su bile bivše lokalne zajednice u to vreme, tako. I tokom sastanka, u Dečanima blizu kuće u kojoj sam živeo, bila je tu kuća Salji Ruste, tu je bio jedan Alji Ljami a sada je Hisen Aljijaj Demukaj, održavali smo sastanke u njihovoj sobi, i održavali smo sastanke i u muškim *oda*. Onda sam ja, tu je bio i Binak Aljički koji je bio vođa, Emruš Ljoki je bio sekretar, i još sedam ili osam drugih koji su još uvek živi, živ je Emruš, živ je Aljija, živ sam ja, ko drugi? Živi su još dvoje ili troje, živ je momak iz sela Gramaćela, Bećir Beriša, koji je još uvek živ, svi od njih su arhitekta, profesori albanskog jezika, članovi rukovodstva. Onaj Binaku je preminuo, vođa, i rekao sam mu: "Razmišljao sam o organizovanju saveta pomirenja u *Verrat e Llukës*." Oni nisu bili uključeni u pomirenjima, ja sam bio.

Ali ja sam bio jedan od osnivača DSK, ogranka DSK u Dečanima, bio sam u toj grupi, čak je DSK osnovana u mojoj kući. Priprema je odrađena i skupština je najavljena u restoranu mog rođaka. Zatim, Binak je rekao: "Ti znaš bolje o ovim stvarima, mi nismo angažovani, ali je ovo dobra stvar." Binak je odmah rekao: "Imam jedan predlog", rekao je on: "Neka Salji postane vođa." Rekao sam: "Neka neko drugi postane vođa jer ja imam drugih obaveza", rekao je on: "Ne, ne mi ne znamo, nismo angažovani u tim stvarima." I tu su me imenovali kao vođu i rekli su mi: "Izaberi još neke druge članove", izabrao sam oko, tu odmah, deset članova, onda smo proširili krug i postali smo oko 27. ili 28, otprilike.

Tako smo se pripremili, odredili smo prvi maj kao datum, odredili smo prvi maj kao datum. Mesto je bilo poznato, otišli smo, pripremili smo mesto, očistili smo mesto jer je bilo mnogo kamenja, ljudi iz sela su više čitili. Onda smo se mobilisali, bili smo tako inspirisani, imali smo takvu podršku od ljudi i kako da kažem, mogli bi i sagraditi zgradu od sto spratova samo pomoću kamenja koja su tu bila, svakog dana smo posetili tri-četiri stotine ljudi u tom delu, i znači tako. Onda je sve bilo podeljeno, bilo je četiri arhitekta zaduženih za binu, oni su uzeli negde, pozajmili su daske negde, zatim struju, uzeli smo i agregat, kanal je bio blizu.

Imali smo podeljene zadatke u organizovanju, Ramadan Tahiraj je sa svojom grupom lekara bio zadužen za zdravstvo, sa lekarima i drugim stvarima, oni su formirali dve-tri tačke prve pomoći u

slučaju potrebe, tu je bilo mesto bine za koje su arhitektae bili zaduženi, arhitektae su takođe bili zaduženi za plakate, bilo je oko stotinu ljudi koji su bili dežurni, polja su bila spremna, kako bi svako mogao parkirati svoja vozila. Preko stotinu porodica je bilo spremno da pruže utočište za ljude koji su došli iz daleka, da im ponude hranu kada se skup završi, de im ne daju da odu odmah, zbog straha od mogućih maltretiranja koja bi se mogla dogoditi.

Jedan momak je predložio, jer je bilo mnogo ideja tamo, jedan momak je predložio da donese golube, on je imao golubove, bavio se golubovarstvom, znači, on je želeo da uzme toliko golubova koliko je krvnih osveta oprošteno, i mi smo to odobrili. Organizovali smo, jednu noć ranije održali smo organizovanje u kući strica moga oca, koja je bila u tom području u blizini. Jer obično...

Eremire Krasnići: Koliko vremena vam je bilo potrebno da se pripremite?

Salji Cacaj: Oko dve nedelje, da, bilo nam je potrebno oko dve nedelje. Odžali smo organizaciju u njegovoj sobi, tu je bio i Isuf Redža koji nam je pomogao...

Eremire Krasnići: Kako se odvijao sav taj događaj?

Salji Cacaj: Događaj se odvijao... bilo je, bilo je veličanstveno, kažu da je tu bilo prisutno pola miliona ljudi. Bilo je, nije bilo nikakvih incidenata, osim policije, Zekerija Cana se tada suočio sa policijom, čak se fizički suočio sa policijom. Oni su maltretirali neke ljude iz Saveta za ljudska prava, ja sam da budem iskren sada zaboravio, zato što je bilo pre 26. godina, imao sam spisak koliko ljudi je bilo maltretirano u to vreme u Dečanima, kao i u okruženju gde smo svi bili. Ali, postavili smo plakate noću, "Dobrodošli!" Takođe smo stavili oznake kako bi usmerili ljude do mesta, i koji smer da prate, jer su morali da stignu, ljudi nisu znali put, prvo su morali da dođu u Dečane, jer su postojali i drugi načini koji su vodili do tamo preko sela Istinić, iz sela Prapačan, iz *Lluke*, iz Đakovice, bilo još nekih drugih alternativnih puteva. Ali je narod masivno učestvovao i prema navodima medija, kao što sam rekao, mogu slobodno da kažem da je oko pola miliona ljudi učestvovalo i oprošteno je, oprošteno je, ako se ne varam oko stotinu krvnih osveta je oprošteno tog dana.

Eremire Krasnići: Da li ste ih vi organizovali ili je bilo ljudi koji su se pojavili i oprostili krv tokom skupa?

Salji Cacaj: Ne, ne, oni su bili prethodno pripremljeni, ali šest ili sedam drugih slučajeva je bilo koji su se pojavili, ljudi od emocija, od slave skupštine, svi ljudi koji su tamo radili za organizaciju, bilo sa ili bez dozvole, sve na Kosovu je u to vreme radilo kao jedno telo, u slučaju da želite da uradite nešto, ljudi su bili spremni da vam pomognu, i pružili bi vam kuću, i auto, pa čak i svoj život, i sa svačim su bili spremni da vam pomognu u svemu, bili su spremni.

Nažalost, ne postoji jedinstvo u današnje vreme, nema potrebe za tim, ali postoji potreba za tim u smislu harmonije i hladnokrvne civilizacije, kako da kažem. Slučajevi su pripremljeni ranije, ali pretpostavljam da je šest slučajeva ili više od deset oprošteno bez prethodne pripreme, međutim, nije

teško, mogu vam obezbediti tačan broj iz knjige pomirenja, jer nisam se pripremio sada sa brojevima, onoliko koliko je potrebno, ali su oproštena bez ranije pripreme. A što se tiče ostalih slučajeva, kada smo otišli, rekli smo im: "Održaće se centralni događaj, gde će učestvovati ne samo ljudi sa Kosova..." bilo je ljudi iz Preševa, i Makedonije, i Ulcinja, i iz svih delova, da budem iskren. Ljudi izvan Kosova su došli i pridružili su se, ljudi su dolazili, ponekad je bilo, rekli su nam: "Oni su došli sa nekim namerama, no ovo-ono, i tako dalje", mi se nismo brinuli o tim stvarima, jer ništa nismo krili, nije bilo tajni, to su bili pomirenja i ništa drugo, bili smo tamo da bi pomirili naše ljude, da bi uklonili to zlo, da se oslobodimo tih obaveza, u stvari, te tragedije koja se dogodila ljudima. To nije učinjeno na štetu nikoga, to je učinjeno za naše dobro.

Veliki su oni koji su sebe izdigli iznad te tragedije koja im se dogodila, jer praštanje nije lako, nije lako oprostiti krv deteta, nije lako oprostiti krv svog sina, nije lako oprostiti krv svog jedinog sina, svog jedinog brata, svog jedinog strica bez dece, jedinu osobu. Posle, profesor Anton je imao uticaj sa njegovom mudrošću, sa svojom nežnošću i njegovom harizmom ili njegovom austom, imao je veoma pozitivan uticaj.

Azem [Škrelji] je imao puno logike, on nije imao vrlo jak glas poput Ramiza [Keljmendi], ali je imao logiku, što znači, imao je filozofiju kojom je uspevao da dovede ljude pred svršen čin samo pomoću tri-četiri poteza, i tako. Isto tako i profesor Mark je postupao na svoj način, jer su oni uglavnom dolazili pred svršen čin, nije on ulazio u *ode* i očekivao da će reći: "Da, oprošteno vam je," ali smo išli, pripremili smo slučajeve, rekli smo im: "Vi neće oprostiti." Rekli smo im: "U redu, nećete oprostiti, ali dođi u *odi*, sedi sa drugim muškarcima i reci pred njima, neću oprostiti." Onda su oni uradili svoj posao, pošto su bili intelektualci razgovarali su sa njima o opštem interesu, potrebi da se oslobode od tog zla. Po mom mišljenju, glavna ključna stvar je bila da ih niko nije molio da oprostite krv ubici ili onome ko je počinio zločin, oni su tražili da se oprostí Kosovu, mladima Kosova i narodu Kosova.

Eremire Krasnići: Šta ste im i vi rekli da je krvna osveta, kakav je to fenomen po vama bio, kako ste to opravdali?

Salji Cacaj: Krvna osveta je tradicija, kako da kažem Eremire, ja, po mnogima to nije bilo prisutno kod nas ranije, kažu da je to stiglo kod nas za vreme turaka. Ali, praktično to ne može biti istina, u principu govorim, jer je *Kanun*⁵⁸ postojao pre vremena Turske. Ali znam da su naši stari govorili, jedino kada su došli ljudi od onog dela iz Kuršumlije i Niša⁵⁹, kada su se preselili, samo se tada dešavalo da su ljudi ubijali jedne druge iza leđa. Jer se nikada ranije nije desilo da je neko ubijen iza leđa. Jer kada su bile ove tradicije, sigurno ste imali prilike da čujete ili čitate, bio je jedan kod za zaštitu časti, i bilo je pravila koja vam nisu dozvoljavala da se na bilo koji način krvno osvetite nad detetom, ako je bilo žensko bilo da je mlada, stara, starice ili mlade dame, nije bilo dozvoljeno da se krvno svetite nad

⁵⁸ *Kanun*, običajno pravo, nepisani zakon koji reguliše sve aspekte života u planinskim oblastima severne Albanije, Kosova i Crne Gore. Pismena verzija, *Kanun Ljeke Dukadjinija*, sačinio je franjevac Štjefen Đecovi u 1910-1925.

⁵⁹ *Govornik* se odnosi na prisilne migracije albanskog stanovništva iz Sandžaka i Niša, koje su se uključili u Knjaževini Crne Gore i 1878. godine.

ženama. Ako je to bio starac, nije bilo dozvoljeno da se krvno osvetite nad njima, znači, to je bila, kako da kažem, manje-više plemenita strana tog perioda. Oni su se krvno osvetili... kada je je bio vešt čovek, kada bi bio sam i kada bi bili suočeni licem u lice, ne u tom smislu, ali su kasnije stigle neke druge stvari, nešto se desilo, i ljudi kažu da su to počeli da čine tajno, ili ovako, ili onako...

U stvari, prema tradiciji, ubistva iz zasede se nisu računala kao osvete, jer je osvećena krv u smislu, kako su to stariji govorili, u cilju zaštite dostojanstva i časti. On bi zvao osobu po imenu i rekao mu: "Želim da te ubijem zbog ovog ili onog razloga," i oni su to uradili brzo, završili su taj posao, nisu ih ubili u zasedi, ili to skrivali, oni bi pucali, i kada su pucali pištoljem rekli bi: "Ja sam osvetio krv mog oca, dede, ujaka ili nekog drugog." Znači, bilo je javno, jer je bilo nekih ne toliko dobrih metoda za one koji su bili u neprijateljstvu, za one kojima je ubijen neko od porodice, bilo je nekih metoda da ponize njihove ličnosti, smatrao bi se nižeg nivoa ako se ne bi krvno osvetio. Bilo je slučajeva kada su im davali kafu na ponižavajući način ili kako da kažem, provokativan način, ne znam kako da dam jedan primer, kada bi otišli u muške *ode*, oni bi rekli kao: "A, to je onaj?" Oni mu nisu dozvoljavali da sedi na zasluženom mestu, nego su mu rekli: "Idi sedi tamo, malo niže", znači zato što nije bio dovoljno hrabar da se osveti ili da se osveti krv.

Smatram da ove metode nisu bile dobre u tom pogledu, ali isto tako smatram da one sada pripadaju prošlosti. Mislim da sada postoji zakon, to je trebalo da bude iskorenjeno po zakonu, ne postoji više krvna osveta. I trebalo bi da postoje veće kazne, i da se ljudi koji vrše krvne osvete osude na mnogo veće kazne, kako bi to izbegli, jer.... Ali u izvesnom smislu, možda su imali pozitivan uticaj posle rata, mislim o regionu Dukadžini odakle sam i ja, jer da nije bilo praštanja, ako bežite od zakona, takođe bežiš i od dokaza i činjenica da se pojaviš pred sudom...

Eremire Krasnići: Možete li nam reći nešto o Savetu DSK u Pokretu pomirenja, koja je bila uloga Saveta, da li bi ste mogli da nam nešto konkretnije kažete o tome?

Salji Cacaj: Mogu reći s punom odgovornošću da je sve disalo, disalo je, i sve što se desilo, desilo se kroz DSK, i sa DSK, iako postoje ljudi koji pokušavaju da daju druge konotacije. Takve su bile akcije i funkcije države. Od... ogranak DSK je imao i svoje podgranke koje su bile aktivne, i mi smo izveštavali o svemu što se dogodilo. Neka tuča, neko zlostavljanje, kada se neki policajac šetao ili je posetio neku kuću, jer smo imali Komisiju za informisanje, čiji sam ja bio deo, deo te komisije u Dečanima, a rukovodstvo Komisije za informisanje je prošao kroz DSK. I zlostavljanje, kao i Savet, ja sam sam bio deo Centralnog Saveta za ljudska prava. U to vreme, kada smo podelili zadatke za ovaj deo, predsednik mi je rekao: "Salji, ti bi trebalo da se više baviš Savetom [za ljudska] prava i veštinama koje imaš", a zajedno sa njima sam učestvovao na više desetina sastanaka Centralnog rukovodstva, iako nisam bio član centralnog rukovodstva, zbog odnosa, a ne porodičnih odnosa, jer biti aktivista nije bila neka privilegija, već odgovornost svoje vrste, zar ne? Dakle, po mom mišljenju, mislim sve, sa najvećom objektivnošću koliko sam ja mogao da vidim i ako se dobro analizira, sve je disalo sa DSK i kroz DSK.

Predsednik Rugova⁶⁰ je bio najviše informisano lice o svemu što se događalo, i što se tiče premlaćivanja i ubistva, u odnosu na delegate koji su proglasili nezavisnost Kosova [1990] u konsultacijama sa predsednikom Rugova. Ali on je imao svoju suptilnost i svakog petka je učestvovao u emisiji na medijima koja se emitovala, on je izabrao šta je imao da kaže, ja ne želim da se mešam u te stvari koje su imale više prioriteta ili manje prioriteta. Stoga, tada i fond od tri posto⁶¹ je funkcionisao kroz DSK, kao i obrazovanje i vođenje škola i sve ostalo. Dakle, niko ne treba da se oseća, razgovaramo prijateljski, niko ne treba da se oseća loše o tome zašto je DSK iz tog vremena bila takva, jer je bila garancija [za mir] i nije postojalo druge.

Paralelna država, *de facto* nije bilo paralelne države, ali smo je imali kroz DSK, i bila je regulisana kao paralelna država. Vlada je radila svoj posao, sindikat policije je radio svoj posao, Savet za finansije je radio svoj posao, ali ništa nije bilo podeljeno u to vreme, kako da kažem, sve je funkcionisalo kao jedno telo. I vlada kao i [politički] subjekti, postojao je PDSH⁶², kao i Socijaldemokratija i bili su deo kosovske države. Mi smo bili deo njih i oni su bili deo nas.

Eremire Krasnići: Da li je Rugova učestvovao u pomirenjima?

Salji Cacaj: Ne, ne, on nije učestvovao u pomirenjima.

Eremire Krasnići: Kako je onda on bio uključen?

Salji Cacaj: Ali, ja sam bio obavešten o svemu, ja sam bio deo Saveta, i ljudi koji su tu bili su obaveštavali Savet, ljudi su uglavnom bili, taj deo ljudi. Iako u očima međunarodne zajednice nije bilo dobro da budeš deo saveta i političkih aktivnosti, jer su nas gledali kako i mi sada gledamo ljude iz vladajućih snaga i onih iz opozicije, ili političke grupe, političke stranke između jednih i drugih.

Eremire Krasnići: Hajde da pričamo o političkoj situaciji u vreme pomirenja, o policijskom času, kako je to uticalo na organizovanje ovih okupljanja?

Salji Cacaj: Slušaj, tada smo bili... na početku naši mediji su dali poseban značaj, ali se televizija Kosova veoma brzo zatvorila. Onda je jedino informisanje je bilo putem [radio] Zagreba, ljudi bi ostajali budni, ona je imala izvanredan odjek, informacije su se vrlo brzo prenosile putem telefona. Svi su bili obavešteni u slučaju da je neko pretučen ili maltretiran negde, bilo gde, jer smo imali Savet za ljudska prava i predstavnike Saveta za ljudska prava u opštinskim centrima i u svakoj lokalnoj zajednici, tako da u stvari, u stvari, u svakom selu je bio po jedan predstavnik Komisije za informisanje, tako da, sve je to vrlo dobro funkcionisalo. Nismo imali tradiciju, nismo bili pripremljeni na profesionalan način za postavljanje nekih viših ili nižih prioriteta. Mislim o tome, u vezi

⁶⁰ Ibrahim Rugova je (1944-2006) pisac i novinar, osnivač i lider Demokratskog saveza Kosova, i predsednik Kosova tokom rata i posle rata sve do njegove smrti.

⁶¹ Fond od tri odsto je stvaranje kosovske vlade u egzilu tokom 1990-ih godina. Svi Albanci u dijaspori i na Kosovu su bili dužni da plate tri posto plate u ovaj fond za finansiranje paralelnih institucija na Kosovu.

⁶² *Partija demokratike Shqiptare*, Demokratska partije Albanaca.

maltretiranja koje su za mene bile {pokazuje oblik rukama}, "Slučaj" ime, prezime, slučaj, slučaj ovde, ovde, ovde, ovo mesto, ovo vreme, motiv, zašto? Za oružje, za dozvole, za ovo, za ono, i bio je i maltretiran, i pretučen.

Obično u Peći, kad bi radio u radnji, bio je jedan centar koji je bio više funkcionisao od svih ostalih, jer su ljudi dolazili u radnju, ali sam isto išao i po kućama. I ja sam imao... bio je i Nešat Aslani, kao, koji je imao svoju privatnu kliniku u to vreme, blizu štamparije „Dukagjini“. I otišli smo do njega, i Nešat bi nam dao medicinski izveštaj, prikaz nivoa povrede, on bi nam na latinskom rekao, i zajedno sa njim bi ih doneo u moju radnju. I onda sam ja to sve spojio zajedno sa izveštajem i odnosio u Prištinu kao član Saveta, ali sam uvek ostavio jednu kopiju u ogranku Saveta za ljudska prava u Peći. Zatim, u slučaju da je lice bilo iz Dečana, ostavili bi kopiju izveštaja u Dečanima, u slučaju da je osoba bila iz Istoka, mi bi i to ostavili u Istoku, za one koji dolaze iz Kline, ostavili bi kopiju u Klini i isto tako i u slučajevima drugih mesta. Dakle, u slučaju da je dolazila delegacija iz inostranstva, desilo se da su došli u Peć, mi bi smo im pokazali materijale, to je tako funkcionisalo.

Što se tiče situacije, ovako, narod je bio naelektrisan, kao aktualizacija, kao što se danas dešava u stvarnim događajima, ne bi da uzmem primer svetskog prvenstva u sportu, gde je bila Albanija, svaki čovek, svaka porodica, sada, prvenstvo ima drugo značenje, ali su ljudi bili veoma senzibilisani, čak i starac koji je jedva mogao da se pomera, kao i pastir u planini i onaj u polju kao i obični radnici i intelektualci, svi su bili... ja ne znam kako da kažem, oni su funkcionisali kao jedno telo za informisanje, oni bi izrazili bol za sve što bi se dogodilo. Tu se primetilo da postoji jedna snaga, energija naroda, koja je u isto vreme i energija naroda, i energija boga kao što i izreka starih ljudi glasi: "Vox populli, vox dei." [Kada je od ljudi, u isto vreme je to i od Boga].

Dakle, naši mediji, intelektualci, novinari, pastiri, obični radnici, domaćice, učenici, studenti su dali izuzetan doprinos kao da su bili jedno telo. Smatram da je to bio rezultat rada svih, kao što telo radi kao celina, nisu samo oči ili ruke, nego je svaki deo tela koji obavlja svoju funkciju na pravi način, kako bi organizovanje uspešno funkcionisalo, na takav način kako bi mogli da živimo, kako bi bili u stanju da naše živote održimo živim, mislim u tom smislu. Zagreb je doprineo, mislim o radio Zagrebu koji je dao izuzetan doprinos jer smo bili obavešteni o tome šta se dešava. Takođe, različite delegacije su dolazile iz inostranstva, Savet za ljudska prava, u to vreme je bila i Sara Duran, ona je posetila opštinu Novog Sela, kao i dva druga mesta u toj opštini. Zatim je bio i belgijski senator, Vel Kepers koji je bio fasciniran i impresioniran, kako da kažem, kako je ovde sve funkcionisalo, impresioniran na način, na poslušnost. On je čak rekao: "Sudovi ne funkcionišu ovako snažno sa svim državnim procedurama u našoj zemlji", koji je i na fotografiji. Ja kažem, bilo je i žene koja je oprostila krv svog muža, žene koja je oprostila krv njenog sina jer njen muž nije bio živ. Znači, ne znam za kategoriju koja nije bila uključena u pomirenjima, uključujući nasilje i maltretiranja.

Eremire Krasnići: Kada ste se pomirivali ljude da li ste koristili kao argumente svo nasilje koje je bilo vršeno nad narodom Kosova?

Salji Cacaj: Nikada nismo pokazivali nasilje argumentima ili fotografijama, jer su već svi bili obavješteni od strane štampe o tim slučajevima...

Eremire Krasnići: Ne, ne, ne, mislim, kada ste otišli na pomirenja u *ode*, mislim na nasilje koje je vršeno od strane Srbije? Da li ste obavještavali ljude o tome?

Salji Cacaj: Da, to je bilo evidentno. Mi zapravo, zapravo kada bo se okupili, nije bilo samo jedne osobe, u sobi je bilo oko deset ili dvadeset ljudi, a najmanje polovina njih su već čuli ili pročitali iz medija o tome šta se dogodilo. Mi smo ih često pitali: "Da li ste videli šta se desilo sinoć, i to, i to, i to?" Ponekad su hteli da budu informisani sa više detalja. I to je, to je bio faktor, kao, da. Da budem iskren, glavni razlog je [da se oprost] Kosovu, mladima Kosova i narodu Kosova. Ovo je bila maksima koja je dala najbolje rezultate. Bilo je trenutaka kada smo ih podsetili na ono što se dogodilo negde, kako bi ih podsetili da bi to moglo da se i nama desi tamo, bilo je, ali ne toliko, znači nisu otvarali te teme, oni nisu otvarali te teme, a ne da ih ja nisam otvarao. Nisam imao direktne prilike... Ja sam tamo bio od prvog dana, kada sam pripremio slučaj prve krvne osвете, u porodici moje sestre, kod Idriza Bočoli. Zajedno sa Nimanom, otišli smo posle kod Idriza, čija se porodica okupila sa drugom porodicom, postoje fotografije {odnosi se na fotografije koje je imao sa sobom}.

Eremire Krasnići: Da li znate za neki slučaj koji bi ste hteli da nama kažete, neki interesantan slučaj, kojeg se sećate?

Salji Cacaj: ...Bilo je trenutaka kada smo im rekli: "Izađite napolju, razgovarajte o tome" profesor Anton im je rekao: "Razgovarajte sa porodicom, sve što ne možete nama da kažete, mi ćemo vas čekati ovde, čak i nakon nedelju dana, dve nedelje, ali ovo treba da se završi." Bilo je slučajeva kada bi osoba koja nije bila prisutna, ali nije bila protiv opraštanja krvi pred nama rekla: „Da, treba oprostiti.“ Međutim, sa druge strane bi rekla drugoj osobi: "Uzmi obuci *kule* ti!" *Kule* su stare ženske pantalone, znaš, kako da kažem, ali možda to može biti opravdano, jer je bio njegov brat, a onim drugom je bio sin. Dakle, onaj ko razume sve, oprašta sve. Možda je bilo nekog razloga koji ga je naterao da to kaže, jer nije mogao da podnese činjenicu da oprost krv onome koji mu je ubio brata, jer nije lako. Kako kažu, voleo bih da nisam u vašoj koži, samo oni znaju, oni nisu mogli ni da spavaju, ni da dožive ni sreću u njihovim životima, teško je, teško je.

Eremire Krasnići: Kada su se pomirenja završila, mislim kada su se organizovanja ovih skupova završila?

Salji Cacaj: Rekao sam jednu stvar, govorio sam samo o početnom i glavnom delu koji je, kako da kažem, od suštinske važnosti. Odjek pomirenja krvnih osвета, zatim se cela ta aktivnost proširila u svakoj opštini u kojoj su se osnivale grupe pomirenja krvnih osвета i oni su vršili svoju funkciju širom Kosova, čak su otišli u Plav, Gusinje, Tuzi i region Ulcinja. Posle su otišli u Preševo, Bujanovac, Tetovo, Kumanovo i Dibar. Bilo je takvih odjeka svuda, čak i u inostranstvu, u Nemačkoj, Austriji, Švajcarskoj, Americi i svuda, postojala je neopisiva senzibilizacija. Ali situacija, vrhovni momenat je bio solidarisati se sa pitanjem koje je razmatrano pre svega više kao nacionalne prirode, zato što je to

sa jedne strane bilo humano i individualno i sve ostalo, to je pomoglo ljudima da se pojedinačno oslobode od odgovornosti, bilo da je to slučaj da su imali nekoga ko mu je ubijen ili su ubili nekoga. Bilo je to više nacionalno pitanje, više o opštem interesu, znači, možda grešim što to nazivam nacionalnom pitanju, ali slučajevi koji su se dogodili su se pretežno dogodili unutar našeg naroda. I kada je generalno, na nacionalnom nivou ili državnom nivou. Mislim na nacionalnm nivou, jer se to uglavno dešavalo unutar obima celog albanskog naroda, dok drugi koje su bile manjine kao što su turci ili srbi, nije bilo takvih problema, ni među srbima nije se dogodilo da imaju takve slučajeve, nije se desilo da nam traže pomoć da bi pomirili ljude zbog ubistava.

Eremire Krasnići: Da li je bilo međureligijskih slučajeva, mora da je bilo, a što se tiče međuetničkih?

Salji Cacaj: Međuetničkih, ne, ne, ne sećam se trenutno, nije bilo međuetničkih, ne, bilo je slučajeva gde su se suprotstavili sa policijom, ništa slično [krvnim osvetama]. Za vreme bivše vlasti, sa njima nije bilo smisla da se pomirimo, jer je vlast to stvorila prema državi... nismo imali...

Eremire Krasnići: Pročitala sam jedan članak u Rilindji⁶³ 90-ih godina, da se jednom prilikom tokom pomirenja srpska porodica pomirila sa albanskom porodicom, zato sam pitala, da li je bilo slučajeva?

Salji Cacaj: Ne, u ovom trenutku se ne sećam nekog konkretnog slučaja, sećam se nečega, ali nekako mutno, jer je prošlo 26. godina. Ali uglavnom, mislim da je... ja sam govorio o onim slučajevima na kojima sam sam prisustvovao. Sa svim ovim zajedno i odjek pomirenja je uticao na to da se ljudi ujedine, okupe i gledaju na opšti interesu i funkcijonišu kao jedan organ. Nakon toga, svi slučajevi 90-ih koji su se završili ratom su rezultat toga, zar ne? Dakle, odjek Pomirenja krvnih osveta je bio glavni ujedinjujući faktor naroda, ujedinjujući faktor među braćom, seoski sukobi, sukobi ljudi iz istog regiona, različiti regionalni sukobi i međureligijski sukobi kojih je bilo. Imali smo i verskih slučajeva, među albancima, ali su i ti slučajevi bili oprošteni.

[Video razgovor je isečen]

Salji Cacaj: ... ja nisam bio zainteresovan da organizujem izložbe o tome, osećao sam se loše zato što je to bila naša tragedija, da u tom krugu maltretiranja, osećao sam se loše organizovati izložbe koje prikazuju nasilje kroz koje su ljudi prošli, i to radi lične promocije, nisam se osećao dobro u vezi toga.

Eremire Krasnići: Vi ste napravili vizuelni jezik ovih događaja?

Salji Cacaj: Da, napravo sam. Da, obično za vreme rata, ali i na početku, sad ima fotografija, i što se tiče maltretiranja, ima fotografija koje su snimljene u regionu, ali obično najveći broj fotografija su bile moje fotografije i unutar i van Kosova, i od kula koje sam ranije imao i fotografisao ih. Jedan deo njih koje su preživele su bile tu u mojoj radnji, koje su uklonili i sakrili neki od mojih prijatelja, i na taj način su ih spasili. Jedan sveštenik iz Peći ih je zakopao u zemlju, to su te jedine fotografije koje su preživele. Znači, fotografije pomirenja, fotografije maltretiranja, jedan deo fotografija kula, jedan deo fotografija

⁶³ Rilindja, prve novine na albanskom jeziku u Jugoslaviji, prvo štampana 1945. godine. Bile su nedeljne novine.

kula je uništeno, ja više nemam fotografije od arbereša i arvanitasa. Imam neke fotografije koje su fotografisane nakon rata, kao i neke koje su fotografisane pre rata, onih koje su bile pomešane sa nekim negativima i tako dalje, i isto tako imam fotografije aktivnosti predsednika DSK koje su fotografisane nakon rata. Imam i fotografije Skupštine PShDK i Socijaldemokratske partije, jedno dva sastanka sindikata, isto tako i izbora održanih pre rata, dva-tri sastanka konferencije za novinare koje su održavale svakog petka pre rata.

Eremire Krasnići: Da li ste i dalje član DSK?

Salji Cacaj: Ne, ja sam pasivni deo grupe, grupe rade svoj posao, i naravno kao da biraju igrače koji su u njihovu korist. Bio sam član rukovodstva u vreme predsednika, bio sam aktivista i radio na najvažnijim zadacima, kako da kažem, unutar i van partije. I poslednji i najteži zadatak koji sam dobio bio je šef protokola sahrane predsednika. Znači, svi su radili svoj posao, ali ja sam imao najveću odgovornost. Ja sam bio na različitim sahranama, onih koji su ubijeni od strane policije, ili naših ljudi koji su ubijeni nakon rata. Nažalost, morao sam da se suočim sa time, jer su ljudi morali da budu sahranjeni. Iako to nije bila moja profesija morao sam da se bavim time, bio sam angažovan u organizovanju sahrane, isto tako sam se bavio sa pomirenjima i ako ni to nije bila moja profesija, bavio sam se i dokumentarstvom i novinarstvom i ako ni to nije bila moja profesija, kako da kažem, publicističkim novinarskim fotografijama, ne tako, ja nisam imao dozvolu, nisam bio akreditovan kao ulični fotograf. Od mene su uzeli novca više od deset puta u to vreme, oko 40-50. hiljada maraka. Oni bi mi uzeli pare i rekli: "Ti imaš dozvolu za radnju, zar ne?" Zato što su te poznavali iz regiona, i ja sam ga poznao, on bi rekao: "U redu, doći ćeš sutra i uzeti ga", i kako da se usudiš da odeš i uzmeš. Kamera je koštala hiljadu, hiljadu i pet stotina, dve hiljade. I tako.

[Anketar traži od govornika da doda nešto za kraj, ako postoji nešto što je ostalo nedorečeno tokom intervjua. Pitanje je isečeno iz video intervjua.]

Salji Cacaj: Odjek je bio izuzetan, rekao sam ti, izvanredan. Devet godina zaredom, održavali smo sastanke svakog petka u Savetu za ljudska prava, i sećam se i kada se sastanak održao po prvi put, drugi put, treći put, sve do kraja kada je učestvovao Adem [Demaći]. Kao vođa Saveta, dočekivali smo delegacije, bio sam dežurni Saveta, predstavio sam svoje materijale stotinu puta. Izvanredan rad je učinjen u Savetu za ljudska prava, jedan deo intelektualne elite je tamo bio uključen, funkcionisao je u veoma dobar način kroz opštine koje su bile pod-saveti i ispostava u opštinama i oni su imali svoje predstavnike. Postojala je Komisija za informisanje u svakom selu, a kada bi strane delegacije došle u posetu, tu bi predstavili svoje dokumente, fotografije, medicinski iverštaje slučaja, nasilje koje se dogodilo, nasilje od strane policije, uglavnom od strane policije i državne bezbednosti Srbije, prvo od strane Jugoslavije, a onda od strane Srbije i Crne Gore i nakon toga samo Srbije, jer se to postepeno dogodilo.

Naređenje je bilo, svaki predmet je imao svoje dosije, mi smo bili čuvari tih dosijea svakih deset dana, i ja sam ih čuvao svake nedelje, doneo sam materijale kad god je postajala potreba za njima, znači

stotine hiljada fotografija. Jer kao što sam rekao, razvio sam ih sam svojom mašinom, imao sam mašinu za fotografije, ne samo one iz regiona koje sam fotografisao, nego sam uzeo i negative [filmove] koje sam razvio, a onda sam ih poslao ovamo. To je izuzetno dobro funkcionisalo, bilo je više karakterističnih slučajeva stalno su dolazile delegacije, razni novinari, razne diplomate, ljudi kao što je sekretar Zenun, onda drugi, i onda opet drugi, oni su se menjali vremenom. Lider Saveta Bajram Keljmendi itd. i sve do Adema i profesora Marka, Adem Bajri, Imer Jaka, Nekibe [Keljmendi], Avni Spahiu i mnogi drugi. Adem je bio i predsednik Saveta za ljudska prava. Oni su prikazali nasilje sa činjenicama i svedočenjima, sećam se da sam bio prisutan na tim sastancima, ai i u onom sastanku kao iu mnogim drugim sastancima gde je Bajram Keljmendi zatražio od predsednika Saveta za ljudska prava, Adema Demaćija da odobri i podigne optužnicu u Haškom sudu protiv Miloševića. Evidencija sastanka mora biti negde, i argumenti o tome kako je to jednoglasno usvojeno. I tu je odmah formirana komisija koja je bila zadužena za pripremu predmeta.

Eremire Krasnići: Koja komisija?

Salji Cacaj: Komisija zadužena za pripremu predmeta protiv, pripremi svedočenja, iskaza koji su poslati u Hag. Bajram je bio glavni, tu je bio Azem, Adem Bajri, zaboravio sam na Fazlji Balja, profesora Marka, Imer Jaka, Zenun Ćela, i ja sam bio uključen u toj komisiji. Ponudio sam svedočenje fotografijama, pripremili smo jedno dva-tri puta po pet hiljada fotografija koje su pripremljene za taj predmet, da bi dokazali svedočenje.

Eremire Krasnići: Da li je to bilo u '96. ili '97?

Salji Cacaj: Ne, ovo je bilo ranije, nisam siguran, mislim da je Azem preminuo u '96. godini, pretpostavljam da je to bilo u '94. godini, sad to može biti ranije ili kasnije. I sada svako ima pravo da na svoje mišljenje, ali je možda glavni razlog zašto je Bajram nestao zajedno sa svojom decom to što je on inicirao predmet. Ali, je on takođe i zvanično objavio na medijima da je on pripremio predmet, oni pravници, advokati koji su pripremili predmet, Fazlji Balja, Adem Bajri, Mustafa Radonjić je isto bio tamo. Žao mi je što nisam pomenuo sve ljude, ali bilo je oko deset, osam advokata, i Nekibja je bila tamo.

Eremire Krasnići: Da li su ovi subjekti izgrađeni na činjenicama, svedočenja koja su vezana sa slučajima kosovara?

Salji Cacaj: Slučajevi, izabrali smo sve najteže slučajeve, jer smo imali ljude koji su bili stari po oko 80-85. godina koje su pretukli i maltretirali, kao i žene i decu koji su bili pretučeni. Ali tu je bio i drugi deo vojske.

Eremire Krasnići: Kovčezi?

Salji Cacaj: Da, oni kovčezi, koje smo mi imali kao činjenice, dokaze, dokazni materijal. Zatim o slučajevima ubistava koja nisu bila retka, koja su izašla iz policije, oni su ušli i izašli mrtvi iz policijske

stanice... U Dečanima, mislim da i u Peći, i čini mi se Klini. I tako, u Dečanima je bio Zenun Lušaj, oni učitelji, dva učitelja koji su bili... ta dva učitelja, bilo je raznih slučajeva, kako da kažem, to su bili slučajevi koji su smatrani kao teži slučajevi, medicinski izveštaji su prikupljeni, mi smo ih imali, kao, ako se ne varam Bakali, on je bio taj koji je vršio obdukcije u to vreme. Bilo je, i on je bio član Saveta, on je zvanično radio obdukcije, njihove izveštaje, njegov izveštaj, medicinski izveštaj. A činjenice i svedočanstva su u skladu sa tim prikupljeni na profesionalan način, naravno da je priložio fotografske materijale.

Eremire Krasnići: ...dokle ste radili u Savetu, vaše aktivnosti u Savetu?

Salji Cacaj: U Savetu, do rata, tako je bilo.